

Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Borçlanma Ağları ve Borçlanma Örüntüleri Bağlamında Türkiye’de Köylü Çiftçiler

Peasant Farmers in Turkey in the Context of Debt Networks and Patterns during the Process of Neoliberal Globalisation

Emin YİĞİT*

Öz: Hem küresel hem de yerel düzeyde yapısal değişim ve dönüşüm yaratan neoliberal küreselleşme sürecinde, küresel sermaye merkezleri ve onların aktörleri tarafından belirlenen politikalar 1980 sonrasında, Türkiye’deki tarımsal üretim biçimi ve üretim ilişkilerini de belirlemiştir. Tarımsal üretimin piyasa koşullarına tabi olmasını sağlayan bu politika değişikliği Türkiye köylüsünü, piyasa koşullarında savunmasız ve güvencesiz bırakmıştır. Üretim yapabilmek için piyasa dinamikleri üzerinden borçlanan köylünün üretim yapma çabası, bir borçlanma döngüsü oluşturmaktadır. Bu döngü tarımsal üretim süreçleri içinde borçlanma ağı ve borçlanma örüntüsü ortaya çıkarmaktadır ki bu ağın ve örüntünün kazananları, bankalar, küresel tarım işletmeleri, tüccarlar, tefeciler ve görel olarak bölgenin zengin çiftçileridir. Kaybedeni ise hızla yoksullaşan ve kırdan tasfiye olan köylü çiftçilerdir. Özetlenen tespitlerden hareketle bu çalışmadaki temel amaç, neoliberal politikalara bağlı olarak oluşan piyasa mekanizması içinde borçlanarak üretim yapma çabasında olan köylü çiftçilerin içine düştüğü borçlanma ağını ve borçlanma örüntüsünü, alandan gelen verilerin ışığında tartışmak ve analiz etmektir. Bergama’nın ova köylerinde yapılan derinlemesine mülakatlardan elde edilen alan araştırmalarının sonuçlarına dayanan bu çalışmada, borçlanmanın köylü çiftçiler ve üretim biçimi üzerindeki dönüştürücü etkisi de irdelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Neoliberalizm, Kırsal Dönüşüm, Borçlanma Ağı, Borçlanma Örüntüsü

Abstract: Policies, during the process of globalisation that were determined by global capital centres and by their actors, created many structural changes and transformation both in global and the local level also inevitably determined the mode of agricultural production and production relations in Turkey after the 1980s. This policy changes which ensured that the agricultural production was subject to the market conditions resulted in Turkish peasants’ vulnerability and insecurity in market conditions. Efforts of the peasants, who borrowed money or indebted through the market dynamics in order to continue their agricultural production, created (and still creates) a debt cycle for them. This cycle creates a network and patterns of debt and borrowing within the agricultural production processes, in which the winners of this network and patterns are the banks, the global agricultural enterprises, merchants, money-lenders and the region’s relatively wealthy farmers. On the other hand, the losers of the process are the peasant farmers, who are rapidly impoverished and liquidated. Moving through these summarized findings, the main aim of this paper is to discuss and analyze the debt network and borrowing pattern of peasant farmers, who try to continue to produce via borrowing within the decisiveness of market mechanism formed by neoliberal policies, in the light of data collected from the fieldwork. Based on the results of fieldwork data obtained from in-depth interviews in the lowland villages of Bergama, this study also examines the transformative effect of indebtedness on peasant farmers and on their mode of agricultural production.

Keywords: Neoliberalism, Rural Transformation, Debt Network, Debt Pattern

* Dr. Öğr. Üyesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Aydın, eyigit@adu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1199-6988>

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 23.02.2022 | Kabul Tarihi: 23.03.2022

Yiğit E. 2022, “Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Borçlanma Ağları ve Borçlanma Örüntüleri Bağlamında Türkiye’de Köylü Çiftçiler”. *MJH* XII, 273-298.

Giriş

Neoliberal Küreselleşme: Neyi Doğuruyor? Neyi Dayatıyor? Ya da Bize Ne Oluyor?

N. Chomsky (2001, 9) 1492'nin Batı Yarımküre'yi ve Batı Uygarlığını korkunç bir şekilde değiştirdiğini ve insanlık tarihinde bununla kıyaslanacak bir olayın yaşandığı bir başka tarih daha bulmanın zor olduğunu belirterek, 1492'de küreselleşmenin ilk istilasının gerçekleştiğini ifade etmektedir. E. Hobsbawm (2008, 3-20) ise 20. yüzyılda dünya tarihinde dramatik ve ani bir kopuş meydana geldiğini, geçen yüzyılın ortasından itibaren ise dünya tarihinin -bilinen şekliyle tarihe son veren- yeni bir aşamasına girildiğini ifade etmektedir. Açıktır ki dünya, sosyal bilimciler hangisine gönderme yaparlarsa yapsınlar, 15. yüzyıldan bu yana son derece müdahaleli ve belirleyici olan, gelinen noktada ise müdahalenin ve belirleyiciliğin şiddetinin çok arttığı bir süreci yaşamaktadır. Önemli olan ise siyasal, ekonomik ve kültürel etkilerin, yerleşik kurumları, kavramları ve değerleri ne şekilde dönüştürdüğünün tartışılmasıdır. Dolayısıyla tarihsel bir dönüşümü ve toplumsal bir değişimi ifade eden bu süreç içerisinde “*neye ihtiyacımız var ya da olmalı ve neyi yapmaya niyetlenmeliden çok bize ne oluyor*” (Bauman, 2005, 150) sorgulaması yapılmalıdır.

Peki! bize ne oluyor?

Bu günün gelişmelerinin kökenlerini, -15. yüzyıl ve sonrasında şekillenen- 17 ve 18. yüzyıl aydınlanmacılığında beslenen ve geleceği denetim altına alma akılcılığıyla hareket eden Batı'nın kapitalist kültürü belirlemektedir. Hareket noktasını ise “*dünyayı ve kendimizi ne kadar akılcı bir şekilde anlayabilirsek, tarihe kendi amaçlarımız doğrultusunda şekil verme olanağımız o kadar fazla olacaktır*” (Giddens, 2000, 14) düşüncesi oluşturmaktadır. Modern dönemin en başından itibaren küreselleştirici etki gösteren ve dünyanın en uzak bölgelerine giren kapitalizm (Giddens, 1998, 66-74), üretimde, ticaret düzeninde, yönetimde ve nihayet emek gücünü kontrol etmede kendini sürekli olarak yeniden üretirken, toplumsal sistemi bilinçli ve amaca dönük olarak dönüştürmekte, böylelikle rastlantının payını iyice azaltmaktadır. Günümüz kapitalizminin yeniden yapılanışı içerisinde ağırlıklı bir yer tutan ve 1980 sonrası tartışmalara damgasını vuran “küreselleşme”, -her ne kadar sosyal, siyasal, çevresel, hukuksal vb. gibi boyutları olsa da ekonomik görünümü üzerinden değerlendirildiğinde- birikim ve bunalımın aşılması, bağlı olarak kâr hadlerinin yükselmesi için pazarın nitel ve nicel olarak hızla genişlemesini hedeflemektedir (Şaylan, 2003, 138) Nitekim S. Hall'da (2014, 135-140) kapitalist ekonomilerin yetmişlerde yaşadığı krizin yeni küresel pazarların fethini hızlandırdığını ifade ederken, ulus-üstü kuruluşların parasal ve bölgesel düzenlemelerini, ulus-devletlerin, ulusal ekonomilerin ve ulusal kültürel kimliklerin erozyonunu küreselleşme ile birlikte değerlendirmektedir. Dolayısıyla insanların birbiriyle temas biçimlerindeki görünümlere de gönderme yapan kavram, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerden yararlanılarak etkileşimin hızının ve kapsamının artmasını (Giddens, 2000, 55) insanlar arasındaki temasın artmasının bir görünümü olarak hafızalara yerleştirse de, sürecin yarattığı dönüşüme bağlı olarak ortaya çıkan temas biçimi, sadece iletişim teknolojileri üzerinden açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Hal böyle olunca yalnızca ekonomik olmayan, sosyal, siyasal, çevresel ve hukuksal boyutları olan bir süreç olarak tanımlanan küreselleşme belli bir yapıyı ya da süreci ifade etmek için kullanılmış olmasının yanında büyük bir değişimi ve dönüşümü de ifade eder. Belirtilenler, son kırk yıldır yaşananların yeni bir küreselleşme süreci sayılabilmesi için yepyeni bir yapının ortaya çıktığını göstermektedir.

Açıktır ki geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinden bu yana “*ekonomi alanındaki önemli müdahale araçlarının ulus-devletlerin denetiminden büyük ölçüde çıkması, denetimin Dünya*

*Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Ticaret Örgütü (WTO) gibi kurumlara devredilmiş olması, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) etkisindeki artış, uluslararası mal ve sermaye akımlarındaki hızlı yükselişle birlikte eskiye kıyasla farklı bir yapı”*nın (Şenses 2004, 12) geliştiği bir gerçekliktir. Tüm bunların yanında Keynesci modelle kurulan devlet piyasa dengesinin, piyasa lehine bozularak (Toye 2009, 39) Keynesci ekonomi modeli terk edilmiş ve yerine neoliberal uygulamalar geçmiştir ki bu dönüşüm yeni liberalleşmeyi tanımlamak için kullanılır. Geline noktada piyasanın rolünü arttıran, devletin rolünü azaltan değişimin bir yansıması olarak kamu hizmetlerinde ve çalışma yaşamında da küreselleşen sermayenin taleplerine uygun köklü değişikliklerin hakim olduğu bir dönem başlamıştır.

Küresel Kapitalizm, Sermayenin Hegemonya Stratejileri ve Tarım

Önceki başlıkta da belirtildiği gibi 15. yüzyıldan itibaren modernitenin tohumlanması ve kapitalist nüvelenmenin başlaması, tarihin işleyişine de müdahale edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla tarihsel ilerlemenin belirli bir amaç çerçevesinde manipüle edilmesi, 15. yüzyıl öncesinden farklılaşarak kopuklukları ortadan kaldırmış ve kapitalizmin dinamiklerinin ürettiği bir süreci ortaya çıkarmıştır. Süreç içinde her dönemde amacına uygun yapılar üreten kapitalizm, yeni dinamikleriyle değişimin temel aktörüyken gelinen noktada küreselleşme biçiminde tanımlanarak tartışılmaktadır. Yaşanan neoliberal küreselleşme süreci, yeryüzü medeniyetleri ve ekonomilerinin, kendi niteliklerini ve öz çıkarlarını koruyacak bir biçimde, bireysel ve toplumsal refahları yükseltmek amacıyla bir araya geldikleri görüntüsünü ve imajını yaratıyor gibi görünse de, gerçekte yaşanan, sermayenin sıkışan kâr hadlerini yükseltebilmek için, kendisine yeni üretim ve tüketim merkezleri oluşturabilmek amacıyla yeryüzünü kapsamaya hadisesidir. Buna göre neoliberal küreselleşme, kapitalizmin gelişmesi, yayılması ve derinleşmesi anlamını taşır. Dolayısıyla, 20. yüzyılın sonlarında hız kazanan sürecin arkasındaki dürtü, sınırlı bir dünya ticareti içinde sermaye birikimi sorunu yaşayan kapitalizmin, pazarı ve tekelleri yapıyı genişletmesi hadisesidir (Koray 2001, 27-28). Başka bir anlatımla neoliberal “küreselleşme, kapitalist sermaye birikiminin toplumsal ve siyasal denetlemelerden mümkün olduğunca kurtularak dünyanın her köşesine sızması ve her türlü mal ve hizmeti kapsamaya çalışması olarak ortaya çıkmaktadır” (İnsel 2004, 56). Sermayenin ve yatırımların, sektörel ve coğrafi dağılımında köklü dönüşümler yaratan bu sürece bağlı olarak aynı zamanda sermaye-emek ilişkileri, çalışma süreçleri ve üretim yöntemleri de belirlenmektedir (Yeats, 1998). Hal böyle olunca ortaya çıkan gelişmeler, küresel ölçekte bir üretim sistemini ve küresel ölçekte bir piyasayı oluştururken bu durum, küresel bir düzeni; başka bir anlatımla sermayenin yeni bir yönetim mantığını ve buna ayarlanmış bir devlet müdahalesi ile işleyişini doğurmaktadır. Geline noktada sermayenin dolaşımı sırasında, yatırım alan ekonomilerde iç dengeler, ekonomik ve politik karar merkezlerinden ciddi biçimde etkilenmekte, temel kararın merkezde alınmasına bağlı olarak sürecin sermaye lehine bir işleyiş yaratmasının sonuçları (Hirst & Thomson, 2000, 27-28) ulus-devlet içindeki toplumsal alana, bireysel alana ve haklara ilişkin nelerin dönüştüğünün tartışılmasını son derece önemli hale getirmektedir. Çünkü oluşan ulus-üstü karar merkezleri bireyin etki ve denetim alanı dışındadır. Bağlı olarak, ulus-üstü karar merkezlerinin günümüzde çok etkin olması birey-toplum-devlet ilişkilerine ve genel olarak siyasal haklara ne olduğu sorusunun (Koray 2005, 31-34) sorulmasını sağlamaktadır.

Bireysel hakların çok tartışıldığı bu süreçte R. Castel (2004, 87) “*her ne kadar hakkın kendisinin pazarlık konusu edilemeyeceği ve buna sadece uyulması*” gerektiği noktasında güçlü bir belirleme yapsa da, dolaşımının önündeki engellerin kaldırılması ve yabancı yatırımlarının kolaylaştırılması amacıyla küresel düzeyde faaliyet gösteren sermaye “*güçlü üretim ünitelerini*

ele geçirip hemen tüm kararlarda söz sahibi” (Arı 2006, 27) olarak ulus-devleti etkisi altına almakta ve hakların aşınmasına olanak yaratacak düzenlemelerin motor gücünü oluşturmaktadır. Devletin egemenlikteki üstünlüğünün uluslararası kurumlar ve başka yönetim kanalları tarafından çözümlenmesi ve dönüştürülmesini ifade eden bu işleyişte (McGowan 1999), WB, IMF, OECD, GATT ve WTO gibi ulus-üstü kuruluşlar ve ÇUŞ’lar başat rol oynarken süreç, sosyal politik uygulamalardan vazgeçilmesini ve beraberinde kamunun küçülmesini getirmektedir (Kazgan 2002, 28-29). Sürecin işleyişinde ise çevrenin yeni ekonomik düzene uyumlaştırılması politikaları, yapısal uyum programları ile gelişmekte olan ülkelere dayatılmakta ve IMF, WB, WTO, bu süreçte etkin ulus-üstü kuruluşlar olarak dikkati çekmektedir. Süreç aynı zamanda ulus-üstü kuruluşlara kredi desteği de sağlayan merkez ülkelerin, sermayenin ve ÇUŞ’ların lehine işlemektedir (Kazgan 2002, 29-31).

Bu durumda, devlet merkezli kurumlar ve devlet merkezilik, küresel bir bağlamda faal olan farklı aktörler arasındaki ilişkilerin yapısı içinde (Fox 2002, 22) alışıma uğramaktadır. Belirtilen tüm açıklamalar, özellikle çevre konumundaki ulus-devletlerin kendi yetki alanında ve uluslararası alanda, ait olduğu veya yörüngesine girdiği alt sistemin diğer devletleriyle birlikte, çatışmalı ve uyumsuz bir çerçevede IMF, WB, G7, OECD, WTO vb. gibi güçlü ulus-üstü kuruluşların gözetiminde ve bunların küresel stratejilerine, gönüllü veya gönülsüz uyum sağlayarak ekonomik faaliyet yürütmekte (Tokatlıoğlu 2005, 76) olduğu anlamına gelmektedir.

“Ulusal ekonomilerin dünya piyasalarıyla eklemlendiği ve bütün iktisadi karar süreçlerinin giderek dünya kapitalizminin sermaye birikimine yönelik dinamikleriyle belirlendiği” (Yeldan 2002, 13) bu süreçte ulus-üstü kuruluşların başta ABD olmak üzere Batı’nın desteğini almış olması ve serbest piyasa uygulamalarının devreye girmesi söz konusudur (Hobsbawm 2008, 9-20). Bunun sonucu olarak özellikle sanayileşmekte olan *“devletlerin makroekonomik planlamaları artık dışsal ayarlamaların yükü”* (Şenkal 2005, 488) ve küresel sermayeyi çekebilme gayretine dönük olarak hayata geçirdikleri düzenlemeler nedeniyle sosyal refah uygulamalardan uzaklaşmaktadır. Başka bir anlatımla bir taraftan çevre konumundaki ulus-devletlere süreç içerisinde kapitalist merkez sermaye ve onun taşeronları tarafından yapısal dönüşümleri gerçekleştirmeye dönük politikalar uygulanmaya zorlanırken diğer taraftan çevre ülkelerin küresel düzeyde hareket eden sermayeyi ülkelerine çekebilmek için bir takım düzenlemeleri kendiliğinden gerçekleştirdikleri (Adalı 1997, 209) göz ardı edilmemelidir. Ancak her ne şekilde gerçekleşirse gerçekleşsin, *“ulus-devletin ekonomiye kılavuzluk etme rolünü yerine getirmekte giderek güçsüz kaldığı”* (Castel 2004, 49) bir süreç yaşanmaktadır.

Gerek ulus-devletlerin sermayeyi çekme ve küresel piyasaya eklemlenme istekleri gerekse ticaretin ve sermayenin önündeki engellerin kaldırılmak istenmesine bağlı olarak küresel bir piyasa yaratma isteği, özellikle çevre ülkelerde *“yapısal uyum programları”* adı altında bazı ekonomik programların uygulanmasını beraberinde getirmiştir. Yapısal uyum programları en temelde, ulus-devleti dönüştürerek sosyal politik uygulamalardan vazgeçilmesini ve bağlı olarak kamunun küçülmesi sonucunu doğurmaktadır (Kazgan 2002, 224). Başka bir anlatımla, *“ulus-devletin para ve maliye politikaları, piyasa mekanizmasının işleyişine terk edilmektedir”* (Yıldızoğlu 1996, 40).

Yapısal uyum programları ile çevre ülkelerin ekonomileri küresel piyasaya ve sermayeye açılırken, piyasa mantığı ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda ulusal sistemin içine yerleştirilmektedir. Özellikle 1970’lerin birinci yarısında yaşanan kapitalizmin krizinde kapitalist ekonomilerin kârlılık bunalımına girmesinin nedeni olarak gösterilen refah devleti ve sosyal politik uygulamalardan vazgeçme anlamına gelen neo-liberal politikaların uygulanmasına geçilmiştir (Koray 2001, 28). Serbest piyasa kurallarının hasar görmemesini isteyen neo-

liberalizm için kamu harcamalarının ve kamu kesiminin daraltılması temel hedef olmuştur (Çelik 2004, 57). Çünkü 1970’lerin birinci yarısında yaşanan ekonomik kriz, ekonominin durumuna yönelik geniş kapsamlı sorular sorulmasına ve izlenen politikaların sorgulanmasına neden olmuştur. Kamu sektörünün büyümenin motoru rolünü üstlenerek yanlış kaynak dağılımına neden olduğu, ekonominin istikrarsızlığa itildiği ve ekonomik büyümenin düştüğü iddiasıyla özellikle gelişmekte olan ülkeler piyasa öncülüğündeki dönüşümü gerçekleştirecek kurumsal yeniden yapılanmaya yöneltilmişlerdir. Uyum politikalarıyla piyasaların serbestleştirilmesi, devlet kuruluşlarının özelleştirilmesi ve iç pazarın kuralılaşdırılması hedeflenmiştir. Bu mantık doğrultusunda istikrar ve uyum politikaları, özellikle sosyal hizmet ve refaha yönelik kamu harcamalarının kısılmasını şart koşmaktadır (Özşuca 2003, 5-7). “*Kamu harcamalarının kısıtlanması veya kaldırılması, sosyal güvenlik ve sosyal refah programlarında kesinti yapılması, tam istihdam politikalarının terki, sendikalara getirilen kısıtlamalar, esnek emek piyasalarının oluşturulması, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, yeniden yapılanmanın taşlarını oluşturmuştur*” (Özşuca 2003, 5).

Kamunun küçülmesi bağlamında yapısal uyum programlarıyla yaratılan dönüşümün en önemli ayağını, devletin mal ve hizmet üretimini özel yönetimlere devretmesi anlamına gelen “özeleştirme” uygulamaları oluşturmaktadır. Özelleştirme uygulamalarını, devletin mal ve hizmet üretiminde tekel olmaktan çıkarak, bu alanların özel sektöre açılmasını ifade eden “serbestleştirme” takip etmektedir. “Piyasalaştırma” ile ise devlet, mal ve hizmet üretiminde özel sektörle piyasa koşullarında rekabet edebilir bir yapıya dönüştürülmektedir (Tokatlıoğlu 2005, 97). Uluslararası kuruluşlar tarafından yerel dinamikler dikkate alınmaksızın dayatılan ya da küresel sermaye ile eklemlenme adına hayata geçirilen özelleştirme, bütçe kesintileri ve çalışma koşullarında esnekliği içeren yapısal uyuma ilişkin düzenlemelerin (Anderson 2004, 173-175) gelişmekte olan ülkelerde uygulanması, tüm çalışanları sefaletle sürüklemektedir.

“*Ekonomik olarak küresel ölçekte yaşananlar ve ulus-devlet ekonomilerinin bu sürece uyumlaştırılmasının yarattığı dönüşüm, ulus-devlet ekonomilerinin eski ve yerleşik kurallarının değiştirilmesini, yani önce ‘kuralılaşdırma’ yı daha sonra ise ‘yeniden kurallaştırma’ yı beraberinde getirmektedir*” (Arı 2006, 11). Oysa tartışmalı da olsa “*refah devleti, büyük bir çoğunluk için yasallık ve meşruluğun temel olduğu ve gelecek tasavvurunun çizilebildiği bir yapısal kurumlaşma sağlanmış, gelecekte istenenlerin, amaçlanan doğrultuda çalışıldığında başarılılabildiği bir toplumsal durum yaratabilmiş ve toplumsal hiyerarşinin altında bulunanlar için de korunaklı bir ortam yaratmayı başaramıştı*” (Işık & Pınarcıoğlu 2001, 74). Geline nokta ise engel oluşturan her türlü kolektif yapının yok edilmesini gerektiren ve verimlilik söylemi altında sermaye karlılığını engelleyen her türlü toplumsal, idari ya da yasal kısıtlamaları “akıl dışı” olarak nitelendiren neo-liberal (Yeldan 2002, 2) politikalar ile mal, hizmet ve finans piyasaları serbestleştirilerek sermayenin küresel hareketi önündeki tüm engeller ortadan kaldırılmaktadır (Gül 2006, 158). Bu durum görece olarak yoksul ülkelerin işgücü potansiyellerini küresel piyasalara mal ve hizmet üretmek için sunmaları (Gündoğan 2007, 20-21) anlamına gelmektedir. Hal böyle olunca bu günün kapitalizmini ekonomik anlamda belirleyen temel öge, meta üretiminin giderek yaygınlaşması ve evrensel hale gelmesidir. Buna göre kapitalizm, aynı zamanda bir süreçtir ve bu süreç içinde üretilen her şey ve buna ek olarak insanın emeği de metaya dönüşmektedir. Meta üretimin belirleyici özelliği, mal ve hizmetlerin esas olarak pazarda satılmak amacı ile üretilmesidir. (Şaylan 2003, 93-95)

Açıktır ki küreselleşme süreci ve beraberinde gelişen neoliberal politikaların yarattığı dönüşümler hayatın her alanı üzerinde belirleyici olduğu gibi tarımsal üretim ve bu alandaki üretim ilişkilerini de doğrudan belirlemektedir. Ancak belirtilen sürecin ve politikaların

dönüştürücü etkisi homojen bir karakter taşısa da nüfuz ettiği alanlardaki yerel dinamiklerin özellikleri üzerinde dönüşümün etkisinin farklı olması söz konusudur. Dolayısıyla neoliberal küreselleşme süreci Türkiye özelinde, Türkiye'deki üretim ilişkilerinin kendine has dinamikleri nedeniyle yerele özgü bir takım yansımalar oluşturabilmektedir.

Yapısal Uyum Programları, Neoliberalizm ve Türkiye'de Tarım: Bataklık Etkisi

Geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinden bu yana yaşanan dönüşümlerin nüvelenme noktası olan ve kapitalizmin önemli krizlerinden birisi olarak görülen 1973 krizi, devletin ekonomiye müdahalesinden ve refah politikalarından vazgeçmesi (Koray 2001, 28) anlamına gelebilecek olan neoliberal politikaların uygulanmasının da zeminini oluşturmuştur. Dolayısıyla kamu harcamalarının ve kamu kesiminin daraltılmasını hedefleyen (Çelik 2004, 56) bu politikalar ile - 1973 krizinin etkilerini ancak 1977'e kadar erteleyebilen- Türkiye 1980 lerden itibaren tanışmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin kredi talepleri, IMF ve WB tarafından "yapısal reformların" gerçekleştirilmesi koşuluna bağlanırken (Özbudun 2006, 102) ülkenin "*ekonomisi 1980 yılından itibaren yapısal bir dönüşümün içine girmiştir*" (Gülçubuk 2002, 99). Açıktır ki 1980 yılında alınan 24 Ocak kararları, 1970'li yıllarda belirginleşen neoliberal politikaların IMF ve WB aracılığıyla borç krizi içindeki Türkiye gibi ülkelere dayattığı istikrar ve yapısal uyum programlarının bir ürünüdür. Aslında bu kararlar kısa dönemli istikrar önlemlerinin ötesinde uzun dönemli yapısal dönüşümlere neden olmuş ve bu kararlarla Türkiye'nin uluslararası rekabete açık bir modele geçmesi hedeflenmiştir. Geline nokta Türkiye'de, yapısal uyum programları ile devletin ekonomideki rolü küçültülüp serbest piyasa koşullarının işleme sağlanarak (Özbudun 2006, 102) ülkenin neoliberalizme entegrasyonu sağlanmıştır. İki aşamadan oluşan yapısal uyum programlarının birinci (istikrar) aşamasında devlet harcamalarının kısılması, kamu sektöründe istihdamın azaltılması, bütçe ve ödemeler dengesi açıklarının kapatılması amaçlanmaktadır. Bazen birinci aşama bitmeden başlayan ikinci aşamada ise ekonomik büyümeyi canlandırma ile devlet denetimi ya da müdahalesi yerine pazarın güçlerinin oyununu koymayı amaçlayan uyum uygulamalarına daha fazla yer verilmesi söz konusudur (Erdut 2004, 12-13). Dolayısıyla bu dönemdeki istikrar politikalarıyla, ücret ve maaşların düşürülmesi, tarımdan sanayiye kaynak aktarmak için sübvansiyonların kaldırılması, düşük taban fiyatı uygulaması ve destekleme alımlarının sınırlandırılması, ithalatın kısmen liberasyonu, yabancı sermaye yatırımlarının hızlandırılması (Kepenek & Yentürk 1994, 345) hedeflenmiştir. Uygulanan politikalar ile devreye sokulan neoliberalizm, sermaye birikimi için gerekli koşulları oluşturmaktadır. Ortaya çıkan durum, neoliberalizmin küresel sermaye birikimini canlandırma konusundaki etkinliğini kanıtlamıştır (Harvey 2007, 33). Özellikle Türkiye gibi ülkelerin yaşadığı krizler, ulus-üstü kurumlar tarafından yapısal uyum programlarının dayatılmasının bir aracını oluşturmaktadır. Hal böyle olunca, krizler patlak verdiği zaman IMF, WB ya da WTO tarafından dayatılan programlar emek gücünü olumsuz etkilemektedir. Stiglitz'e (2006, 27) göre "büyük bir hayal kırıklığı" yaratmış neoliberalizm yönelimli bu programlar politik bir zemine oturmaktadır.

Türkiye'de de belirleyici olan bu programlar her alanda olduğu gibi tarımsal yapıyı da dönüştürmüş ve köylü çiftçiler üzerinde yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Açıktır ki Türkiye için 1979-1980 kriziyle başlayan "şok tedavisi", 12 Eylül rejimi ve "Özal'lı yıllar" ile süregelen on yıllık bir dönem (1978-1988) içinde tarım sektörüne de doğrudan yansiyarak (Boratav 2007, 13) bu sektörde önemli bir aşınma yaratmıştır.

24 Ocak 1980 programının yürürlüğe girmesinin yarattığı fark 1984 başından itibaren belirginleşmeye başlamıştır. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren tarıma karşı "koruyucu ve düzenleyici" devlet tavrı değişmiş, tarım üretiminde piyasa koşullarına bağlı olunmasını

sağlayacak bir politika değişikliği ortaya çıkmıştır. Dış ticaret korumacılığı çok azalmış, girdi sübvansiyonları kaldırılmış, ürün fiyat desteği neredeyse son bulmuş ve kapsamı daraltılmıştır. Ek olarak yine bu süreçte, tarım piyasalarını düzenleyici kamu kurumları, dönemin sonuna doğru daha önce sahip oldukları avantajları yitirmiştir. Diğer kamu kurumları gibi bunların da özelleştirilmesi gündeme gelmiş, bazılarının sahip oldukları tekel gücüne son verilmiştir. Diğer yandan, yabancı sermayeye kapalı olan tohum, iç ve dış sermayeye tamamıyla açılmış ve kamunun buradaki işlevine son verilmiştir. Hal böyle olunca 1980’lerden sonra başlayan değişimin getirileri (Kazgan 1999, 34) tarımsal üretim biçimi ve üretim ilişkileri üzerinde belirleyici olmuştur.

1994’ü izleyen bir yıllık stand-by anlaşmasından sonra iki buçuk yıl boyunca Türkiye’de iktisat politikaları IMF’den bağımsız olarak belirlenmiştir. 1998 Haziranında IMF ile imzalanan “Yakın İzleme Anlaşması” bu duruma son vermiştir. Bu anlaşma beş alanda “yapısal reform” öngörmektedir ve tarıma dönük politikalar bunlardan birini oluşturmaktadır. Bu anlaşmayı 1999 sonunda imzalanan bir başka stand-by takip eder. Bu tarih sonrasını belirleyen bir dizi stand-by anlaşması, onları tamamlayan mektuplar, belgeler, WB ile imzalanan ek düzenlemeler, 1998’i izleyen yılları ekonomik ve sosyal konularda bir IMF/WB rejimi olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Bu düzenlemelerin hepsinde tarıma dönük “piyasa dostu” neoliberal politikalar önemli öğeler olarak yer almaktadır (Borotav 2007, 13-14).

Tarıma dönük politikalarda 1998-2006 zaman dilimi ise 2001 krizinin de etkileriyle ciddi bir çöküntü ortaya çıkarmıştır. Hemen belirtmeli ki 2001 krizinin 1994 krizinden önemli bir farkı vardır. Bu da 2001 krizinin tarımsal fiyatlardaki olumsuz etkisinin geçici olmamasıdır. Dolayısıyla 2001 kriziyle birlikte krizin geçici etkisiyle tarımsal “reformlar”dan kaynaklanan kalıcı etkilerin bir bileşkesi ortaya çıkmıştır (Borotav 2007, 14).

Açıktır ki tarım sektöründe yaşanan değişimler, yapısal uyum programlarını yürüten kuruluşların etkileri ile belirlenmektedir. Ancak bu durum Türkiye tarımına ilişkin birçok riski de üretmektedir. Çünkü IMF ile yapılan stand-by antlaşmalarının önemli bir bölümü kırsal kesime yönelik destek ve teşvik uygulamalarına son verilmesi, tarıma yönelik kamu kredilerinin sınırlandırılması ve/veya reel faiz oranlarıyla bağıntılanması, ürün fiyatlarının ve tarımsal girdilerin serbest piyasa koşullarına göre belirlenmesi, kırsal nüfusun tedricen azaltılması yönündeki taahhütleri içermektedir (Özbudun 2006, 23). Bağlı olarak IMF ve WTO tarafından yapılan düzenlemeler ile yeni kurumsal pratikler oluşturulmuş ve finansal güçler ile birlikte piyasa gücünün tatbik edilebileceği uygun araçlar sağlanmıştır. Bu tür bir işleyiş, “Yediler Grubu” (G7) ve üst düzey kapitalist güçler arasında işbirliğini gerektirmektedir. Bu durum, Avrupa, Japonya ve Amerika Birleşik Devletleri’ni küresel finans ve ticaret sistemini düzenlemek için yan yana getirmiştir ki buradaki temel hedef diğer ulusları boyun eğmeye etkin bir şekilde zorlamaktır (Harvey 2007, 32). Öyle anlaşılmaktadır ki kuruluşlarından bu güne kapitalizmin girdiği kaba göre şekil ve içerik değiştiren IMF ve WB’nın zaman içerisinde rol ve işlevlerinde değişiklikler yapılırken, gelinen noktada bu kuruluşlar Türkiye gibi ülkelerin piyasa ekonomisine geçişini ve bu anlamda ekonomilerine müdahil olma rolünü üstlenmiştir. 1 Ocak 1995 yılında kurulan WTO’ya yerini bırakan GATT’da Türkiye’nin bu anlamda tarımsal yapılanmasının dönüşümünde büyük rol oynamıştır (Aysu 2008, 68).

Masumane anlatımla amacı dünya ticaretinin serbestleştirilmesi olan GATT, yürürlüğe girmesinden sonra tarım ürünlerini de kapsayacak şekilde genişlemiş ve “sanayileşmiş ülkelerin” verdiği çabayla devamlılığını sürdürmüştür. Aslında işleyiş bir bakıma, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki büyük teknolojik devrimin tarıma yansımaları ve tarımsal üretimde küresel iktidarların ortaya çıkmasının bir sonucudur. Birinci teknolojik devrim olarak tanım-

lanan “modern tarım” devrimi ile özellikle iki dünya savaşı için geliştirilen kimyasallar tarımsal üretime entegre edilmiştir. Bu bir anlamda kimyasal üreten şirketlerin atıl hale getirilmeden tarımsal girdi üretir hale getirilmesi sürecidir. Sonrasında ise bu şirketlerin, nakliye, pazar ağı ve fiyat belirlemede egemenliklerinin oluşturulması, uluslararası finans kuruluşları ve hükümetlerin desteğinde Türkiye gibi ülkelerin tarım sektörlerini bağımlı hale getirmeleri süreci devreye girmiştir. Yeni üretim tarzına antibiyotiklerin eklenmesi, kimyasal gübreye ve sulamaya duyarlı tohumların yetiştirilmesi ise “yeşil devrim” biçiminde tanımlanan ikinci büyük teknolojik devrimi ifade eder (Aysu 2008, 71). “Modern devrim” ve “yeşil devrim” üçüncü dünya tarımı ile Batı’nın kapitalist tarımı arasındaki astronomik verim farkını oluşturmuştur (Amin 2003). Bu durum hem tarım teknolojilerinin geliştirilmesinde hem de tarımsal ürünün ihracında merkez kapitalist ülkeler lehine bir sonuç doğururken, bir takım ekonomik programlar ve anlaşmalarla süreç pekiştirilmektedir. Nitekim GATT çerçevesinde yapılan sekizinci çok taraflı ticaret görüşmesi olan ve tarım ticaretinde liberalizasyonu amaçlayan Uruguay Raundu sonuç anlaşması pazara giriş (tarifelendirme ve tarife indirimi), ihracat yardımları, iç destekler ve sağlık/bitki sağlığı önlemleri gibi dört alanın düzenlenmesi amacıyla çeşitli hükümler içermektedir. Ancak GATT Uruguay Raund sonuçları, Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri’nin dışsattım olanaklarını artırma amaçlarına da hizmet etmektedir. Çünkü Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri’nde tarımsal politika hedeflerinin değişmesi, doğal olarak tarım politikalarının da değişmesine neden olmuştur. Geline nokta Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri için tarımsal politikada hedef, arz istikrarını sağlamak bununla birlikte yükselen ürün stoklarını eritmek ve üretici gelirlerinin düşmemesini sağlamaktır. Tarımın doğasından kaynaklanan arz istikrarsızlığı, bu ülkelerde yüksek depolama kapasiteleri ile çözülmüştür. Bu süreçte oluşabilecek üretici kayıpları, üreticilere yapılan doğrudan yardımlarla kapatılmaktadır. Dışsattım zorunluluklarına çözüm ise, Dünya tarımsal ticaretinin olabildiğince liberalize edilmesi ile girilebilen pazarları artırmaktır. Genel anlamda GATT’ın Avrupa Birliği ve ABD akslı bu temel eğilimlere yönelik çözümler ürettiğini söylemek yanlış olmaz (Gülçubuk 2002, 104-105). Açıktır ki dünya tarım politikalarının neoliberal düzene ayak uydurması büyük ölçüde Uruguay Turu Tarım Anlaşması ile gerçekleşmiştir. Anlaşmayı imzalayan ülkeler, tarıma sağladıkları iç destekleri ve ihracat sübvansiyonlarını indirmeyi, pazara girişi kolaylaştırmayı kabul etmişlerdir (Günaydın 2009, 176). Çünkü GATT, dünya ticaretine ilişkin kurallar koyan çok taraflı tek sözleşme olup tarım ile ilişkili bölümleri daha çok ABD’nin istekleri doğrultusunda biçimlenmiştir. Bu anlaşma sonucunda genel gümrük indirimi yapılarak, anlaşmanın bütün ülkelere uygulanması mecburiyeti getirilmiş ve tarımda koruma azaltmaya yönelik politikaların uygulanmasına dönük kararlar alınmıştır. Bu kararlara göre tarımda ticari engellerin kaldırılması, tarımsal sübvansiyonların bütçesinin azaltılması söz konusuysen Avrupa Birliği ve ABD’nin bu desteklemelerin bütçelerini düşürmediği görülmektedir (Aysu 2002, 153). Nitekim, 2004 yılında WTO Türkiye’den tarımda uyguladığı desteklerin, ihracat sübvansiyonlarının, gümrüklerin azaltılmasını öngören programlara ilişkin verdiği taahhütlere uymasını ve WTO’nun kararlarına dayanarak pirinç ithalatına uyguladığı tarife kotalarının ve et ithalatı yasağının kaldırılması talep edilmiştir ki yine aynı kuruluşun 27-30 Temmuz 2004 tarihleri arasında Cenevre’de gerçekleştirdiği toplantısı sonucunda imzalanan “Cenevre Anlaşmasına” göre tarımda ihracat için yapılan teşviklerin tamamının kaldırılması ve “az gelişmiş ülkelerin” pazarlarını tarımsal ürün ithalatına açmaları kararlaştırılmıştır (Özbudun 2006, 7-8). Tarım ticaretini geniş ölçüde liberalize eden yapılardan birisi de Avrupa Birliği’dir ve tarımsal düzenlemeler, Avrupa Birliği ve Türkiye arasında birçok müzakerenin ana konularından birisini oluşturmaktadır.

Türkiye ile Avrupa Birliği arasında 1 Ocak 1996 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren Gümrük

Birliği, Avrupa Birliği ile bir üçüncü ülke arasında o güne kadar oluşturulmuş en yakın ekonomik ilişkidir. Avrupa Birliği’nin Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile tarımsal dış ticaret tavizleri içeren anlaşmalar imzaladığı döneme rastlayan bu süreçte Türkiye ekonomisinin temel sektörü olan tarım yeni bir yapılanma süreci içinde bulunmaktadır. Bu süreçte yapılan görüşmeler uyarınca ortak tarım politikası çerçevesinde özel programlarla korunan tahıl, şeker, et, yağ, süt gibi temel ürünler Gümrük Birliğinin tümüyle dışında bırakılmışlardır. Avrupa Birliğinin bu ürünlerde uyguladığı destek ve ihracat sübvansiyonu GATT anlaşmasına göre azalan ölçülerde sürecektir. Türkiye kendi korumasını bu gelişmeye göre, yine GATT kuralları çerçevesinde ayarlamak durumundadır. Tarımda kullanılan ve tarım sektöründen sağlanamayan her türlü girdinin Gümrük Birliği sonucu gümrüksüz ithalatı (Gülçubuk 2002, 103-104) söz konusudur. Bununla birlikte “*Avrupa Birliği ile yapılan müzakerelerle devreye giren Gümrük Birliği Anlaşması ile işlenmiş tarım ürünleri ticaret kapsamına alınırken Türkiye’nin rekabet üstünlüğü olan salça, meyve suyu gibi çeşitli tarımsal ürünler dışarıda bırakılarak ticaret dengeleri Avrupa birliği lehine bozulmaktadır*” (Günaydın 2003, 138).

Hal böyle olunca belirtilen gelişmeler Türkiye için belirleyici olmaya başlamış ve hedef ülkelerden birisi olarak Türkiye süreç içerisinde birçok anlaşmaya imza koymuştur. Açıktır ki tarım, Avrupa Birliği ile entegrasyonda öncelikle geliştirilmesi gereken bir sektör olarak belirlenip yapısı dönüştürülürken, WB’nın liberalleşme politikaları ve WTO’nun dayatmaları karşısında köylü çiftçiler üretim yapmakta zorlanmaktadır. Öte yandan süreç, 1980’lere kadar geçerli olan ve tarımsal üretime destek amacıyla kurulmuş olan kamu işletmelerinin ve devlet kurumlarının özelleştirme, piyasalaştırma ve serbestleştirme dinamikleri kullanılarak tasfiyesini beraberinde getirmiştir. Gelinek noktada neoliberalizmin temel hedeflerinden birisi olan kamu harcamalarının ve kamu kesiminin daraltılması (Çelik 2004, 56-57) ile kamu yatırımlarının tasfiye edilmesi ve tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi gerçekleştirilmiş, ithal kotaları ve temel mallardaki sübvansiyonlar kaldırılmıştır. Tarımsal ürünlerdeki ithalat arttırılarak, 1990’ların başından itibaren ithalatın ihracatı aşması (Günaydın 2003, 143-146) sonucunu doğuran yapısal düzenlemeler, tarımsal üretim biçiminin dinamiklerini de etkileyen dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Bu yapının tasfiyesini meşrulaştırmanın en basit dayanağı ve dönüşümün gerekçesi olarak tarımsal kamu yatırımlarının yoğunluğu, hantallığı ve tarım sektöründeki desteklemelerin fazlalığı angajmanıdır. Oysa yapısal dönüşümlere bağlı olarak asıl krizi köylü çiftçiler yaşamaktadır. Üstelik örgütsüz olan ve hem siyasal katılım hem de temsil olanaklarından yoksun olan köylü çiftçiler dönüşümün yansımaları ile mücadele edememektedirler. Buna rağmen süreç tarıma yönelik yapısal uyum programlarının daha etkin bir şekilde uygulanması biçiminde devam ederken, kriz dönemlerinde bile acil yasal düzenlemelerden vazgeçilmemiştir (Emre 2003, 157). Türkiye’de özellikle 1989’a kadar kâr bu yıldan sonra zarar ettiği iddia edilen ancak kuruluş amacı itibarıyla destekleme alımı yapmakta olan TMO, ÇAYKUR, TŞFAŞ, EBK, YEMSAN, TİGEM, TEKEL gibi KİT’lere ek olarak (Emre 2003, 162) TZDK, TÜGSAŞ, gibi tarımsal KİT’lerin de zarar ettikleri gerekçesi ile özelleştirilmesi, TCZB’nin ise dönüştürülmesi bu programların ürünüdür. Gerçekleştirilen uygulamaların yapısal uyum kredileri ile destekleneceği garantisi verilirken “reform” adı altında lanse edilen bu dayatmalar, süreklilik arz etmektedir (Günaydın 2003, 140-142).

Özellikle tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesi köylü çiftçilerin en önemli destek mekanizmalarından birisini yok etmiştir. Bu durum, sürecin yarattığı görünümüleri son derece teorik ve kavramsal olarak açıklama çabası gibi görünse de, yapısal dönüşümlerin köylü çiftçilerin hayatlarındaki gerçekleşme biçimi Yiğit ve Demiriz’in (2013) daha önce birlikte yaptıkları

çalışmanın (*Adı geçen çalışma Gülhan Demiriz'in yönetici, Emin Yiğit'in araştırmacı olarak yer aldığı "Küreselleşme, Neoliberal Politikalar ve Yoksulluk: Aydın İl Merkezine Bağlı Ova Köyleri Üzerine Bir İnceleme" başlıklı projeye ilişkin olup Aydın Adnan Menderes Üniversitesi BAP birimi tarafından FEF 09003 kodu ile desteklenmiştir*) bulgularına da yansımıştır. Köylü çiftçiler, dönüşümün olgusal karşılığını *"eskiden bazı kurumlar vardı çiftçinin yaşamında etkili. Mesela Zirai Donatım vardı, Tariş vardı bunların birçoğu satıldı gitti"* (G5) ve *"20-25 yıl önceki Tariş, Zirai Donatım bugünkü durumdan iyiydi. Yani destek oluyordu çiftçiye"*(G11) biçiminde ifade etmektedir. Yardım beklentisini ise *"yardımcı olan kurumlar yok. Yönlendirme olması gerekiyor. Ama sen zarar etmişin kimsenin umurunda olmuyor"* (G17); *"Çiftçinin sorununa kulak veren yok. Tepeden bakılıyor"* (G11) serzenişleriyle dile getirmektedir. Buna rağmen bazen örgütlenememenin yarattığı çaresizlik içerisinde içe dönük sorgulama yaparak, *"...birlik beraberlik yok köylüde. Biz burada birleşemediysek bunun suçlusu biziz"* (G8) (Yiğit & Demiriz 2013, 426) söylemini üretmektedirler. Görünen o ki tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ya da tasfiye edilmesinin köylü üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi, alan bulguları da ortaya koymaktadır. Neoliberal politikalara bağlı olarak yeniden yapılandırılan ulusal ekonomide, kamu harcamalarının küçültülmesi; paralel olarak bütçe ve ödemeler dengesi açıklarının kapatılması isteği farklı düzenlemeleri de üretmektedir. Hal böyle olunca *"2001 yılında imzalanan 'Tarım Reformu Uygulama Projesi' (ARIP) ile de doğrudan gelir desteği sistemi kredilendirilmiş, fındık ve tütün ekimi adeta yasaklanmıştır"* (Günaydın, 2003, 141).

Tarımsal KİT'lere ilişkin bu dönüşüme ek olarak Türkiye gibi ülkeler yapısal uyum programları uyarınca tarımsal üretime verdikleri desteklerin niteliğini değiştirmişlerdir. Oysa "gelişmiş ülkeler" kategorisinde tanımlanan ülkeler, WTO kararlarına rağmen tarım sektörlerine destek vermeye devam ederken, Türkiye gibi ülkelere, önerilen programlar paralelinde tarıma yönelik sübvansiyonların kaldırılması için ısrarcı olmuşlardır (Oyan, 2001, 32-33). Hal böyle olunca yapısal uyum programlarının Türkiye'deki destekleme rejimi üzerinde de belirleyici olması kaçınılmazdır. Türkiye'de uzun yıllardan beri en yaygın destekleme aracı olarak kullanılan "pazar fiyatı destekleme" sistemi çerçevesinde desteklenecek ürüne bir taban fiyat verilir ve alım yapacak tarım kuruluşu ürünün alınması için görevlendirilirdi. Ek olarak bu tarım kuruluşları çiftçi için girdi desteği (gübre, tohum, su, tarımsal mücadele ilaçları, tarımsal kredi) sağlamakta idi. Böylelikle köylünün piyasada korunması sağlanır piyasada ezilmesinin önüne geçilirdi. Ancak "istikrar programları" çerçevesinde ve özellikle 2000'li yıllardan itibaren destekleme biçimi değişim göstermiş ve "doğrudan gelir desteği" sistemine geçilmiştir. Doğrudan gelir desteği sistemi ise toprağı işleyeni değil daha çok mülk sahibini desteklemektedir (Günaydın 2003, 142-143). Süreç köylüyü hızla yoksullaştırırken köylüler piyasa koşullarında kendilerinin desteklenmesi gerektiğini *"son yıllarda destekleme çok zayıfladı. Kaşıkla veriyorlar kepçeyle alıyorlar"* (G11); *"Küçük çiftçiye destek yok..."* (G4) (Yiğit & Demiriz 2013, 428) sözleriyle yansıtmaktadırlar. Yine desteğin önemli oranda büyük işletmelere gittiği köylülerin ifadelerine *"şu an hayvancılıktan başka bir yere doğru düzgün destekleme gitmiyor, o da daha çok zenginlere. Mesela aşırı büyük çiftlikler kuruyorlar, onlara hibe ile daha çok destek gidiyor"* (G12) (Yiğit & Demiriz 2013, 428) biçiminde yansıtmışlardır.

Belirtilen tüm dönüşümlere ek olarak özellikle TCZB'nin dönüştürülmesi ve çiftçiye destekleyen diğer kamu bankalarının özelleştirilmesi köylüyü piyasa koşullarında mücadele etmeye itmektedir. Üretim sürecinde kaynak arayışına giren köylü, kamu bankaları özelleştirildiği ya da yapısı dönüştürüldüğü için piyasa faizi üzerinden özel sektöre ait bankalardan da kredi kullanmak durumunda kalmaktadır (Yiğit & Demiriz, 2013, 432). Yapılan görüşmelerde *"özel bankalar başladı işte öyle çiftçiye kredi verilmeye başlandı. Özellikle ilk ...bank'la başladı sonra diğer özel bankalar çiftçiye kredi vermek için yarışmaya başladı."*

*Çünkü karşılığında gayrimenkulü var. Ödemediğinde haciz edip geçiyor” (G21); “Özel bankalar da fazla protokol istemiyor. Çiftçilik belgeni al gel diyor. Giriyor internete bakıyor, problemin yoksa gayrimenkulüne göre istediğin kadar kredi çıkarıyor. Bankadaki müdür de seni tanyorsa sorun olmuyor. Normalde 70 iken 80 de verebiliyor” (G15) (Yiğit & Demiriz 2013, 427) söylemleriyle durumu ifadeden köylü çiftçiler farklı sebeplerle aldığı kredileri ödeyememe durumu ile de karşılaşabilmektedir. Açıktır ki tarım sektöründe üretim doğal koşullardan etkilenebilmekte ve yine aynı sektörün Türkiye dinamiklerinden kaynaklanan özellikleri, risk, ve belirsizlik faktörlerini güçlendirmektedir (Arı 2006, 63). Yaşanabilecek olumsuzluklara kötü bir sezonda yeterli gelirin elde edilememesi eklendiğinde köylü başta kredi aldığı bankalar olmak üzere piyasaya borçlanmaktadır. Bu durumda tarım piyasasındaki üretim stratejilerini kendi ifadeleriyle “borca takla attırarak” (*Borca takla attırmak” deyimi “kronik borçluluk” halini ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir üretim sezonunda elde ettiği gelire yeni sezonda üretim yapabileceği gelire ulaşmak bir tarafa, mevcut sezonun borçlarını bile kapatamayan köylü çiftçilerin kaynak arayışlarını; buldukları kaynak ile mevcut borçlarını ancak kapatabilenlerin ise bir sonraki sezona yine borçlanarak girmelerini anlatmaktadır. Bu durumu köylü çiftçiler sıklıkla “borca takla attırma” ya da “paraya takla attırma” biçiminde tanımlamışlardır) oluşturmaktadırlar. İçinde buldukları durum ise görüşmelere şöyle yansımıştır: “Ama şimdi (köylünün) borç(u) bitmiyor. Mahsul para etmeyince “a” bankasından alıyor “b” bankasına gidiyor oradan “c” ye yatırıyor kendi halinde döndürmeye çalışıyor” (G1) ; “Borçsuz geçmez zaten sezon. Birçok banka var şimdi yeni. Eskiden bir-iki banka vardı. Borcu ödeyemediğimiz de oluyor tabi ama oradan alıyor diğerine veriyoruz, bir şekilde devam ettiriyoruz. Açıkçası bizim yaptığımız iş borca takla attırmak” (G7) Bu durumda tefeciye düşen var mı sorusuna verilen cevap ise “Geçen gün konuşuyorduk. Bankanın kendisi tefeci olmuş” biçimindedir (G20) ((Yiğit & Demiriz 2013, 427). Verilen bu cevap aslında piyasanın yarattığı koşulların çiftçinin gözünde tefeciden farksız olduğunu ortaya koymaktadır ki “... bizim piyasada tefeciye düşenler bile var. Banka da tefeci. ...banka kimin? Senin benim gibi bir şahsın. Yüksek faizle para veriyor. ... bankası açıldı, banka vs. bütün özel bankalar kredi veriyor” (G10) ((Yiğit & Demiriz 2013, 427) ifadeleri durumu çok net bir şekilde özetleyebilmektedir. Borçluluk içerisinde tarlalarını ve traktörlerini satmak zorunda kalan köylülerin borçlanma ağları, borçlanma örüntüleri ve mülksüzleşme süreçleri sorgulanması bir hal almaktadır.**

Görünen o ki Türkiye özelinde yaşanan dönüşümün etkileri köylünün söylemlerinde karşılığını bulurken, yoğunlukla küçük işletmelerden ve köylü çiftçilerden oluşan sektör, özellikleri gereği desteklenmeye muhtaçtır. Ancak pek çok ülkede çeşitli destekleme ve koruma tedbirleri uygulanırken (Arı 2006, 63) Türkiye’de ise neoliberal politikalara uyarlanma sürecinde tarım, sermaye için yeni sermaye birikim alanı olarak görülürken her şey, serbest piyasanın belirsiz belirleyiciliğine terk edilmektedir (Aysu 2009, 227-235). Geline nokta Türkiye’de küresel sermayenin ve kapitalist unsurların çıkarları doğrultusunda yapılan bu düzenlemeler ile tarım, tahrip edilmiş ve üretmeyen ya da üretmesi istenmeyen bir köylü çiftçi kitlesi yaratılmıştır. Geline nokta Türkiye’de köylü çiftçilerin üretim dinamikleri yok edilirken, çok hızlı yoksullaştırılarak kente doğru göçe zorlanmaktadırlar.

Süreç içerisinde hızla yoksullaşan köylü çiftçiler, küreselleşme sürecinin getirileri, neoliberal politikalar ve piyasa mekanizmasının belirlenimleri içerisinde yine piyasa mekanizmasının temel dinamiklerini kullanarak yoksullaşmanın önüne geçmeye çalışmakta ya da yoksulluğuna çözüm üretmeye çalışmaktadır. Bu durum köylü çiftçiler için bir bataklık etkisi yaratmaktadır. Çünkü küresel kapitalizmin kodladığı, temel dinamiklerini ise neoliberal politikaların belirlediği koşullarda üretim yapmaya çalışan köylü çiftçiler kendisi için yeni

üretim koşullarını yine neoliberal politikaların belirlediği alan üzerinden sağlamaya çalışmaktadır. Süreç onları sürekli aşağıya doğru çekerek bir bataklık etkisi yaratmaktadır (Yiğit & Demiriz 2013, 430).

Çalışmanın Yöntem ve Tekniği

Gelinen noktada Türkiye’de, -hem yapısal uyum programlarının dayatmalarına hem de imza atılan uluslararası sözleşmelere bağlı olarak- tarım sektöründeki kamu yatırımları tasfiye edilmiş ya da özelleştirilmiş, tarımsal desteklemelerde değişikliklere gidilmiş, ürün ekim alanlarında kota uygulamaları devreye sokulmuş, tarımsal ürün ithalatındaki gümrük uygulamalarında değişikliğe gidilmiştir. Bu ve benzeri uygulamalar dezavantaj yaratırken işleyişe bir de üretim maliyetlerinin artması eklenince, köylü çiftçiler çok hızlı bir yoksullaşma sürecine girmişler ve üretimde kalabilmek için farklı borçlanma stratejileri geliştirmeye başlamışlardır. Bu stratejiler üzerinden oluşan borçlanma ağı ise borçlanmaya ilişkin yeni bir örüntü oluşturmaktadır. Süreç köylü çiftçilerin tasfiyesini ve hızlı bir şekilde kentlere doğru göçünü beraberinde getirmekte, kente göç edenler ise enformel sektörlerde ucuz işgücünü oluşturmaktadırlar. Nitekim Soma maden faciasında hayatını kaybedenlerin önemli bir bölümü, Soma, Savaştepe ve Kınık’ın köylerinden çalışmak için Soma’daki kömür madenine gelenlerden oluşmaktadır. Can kaybının yaşandığı köylere giden televizyon ekiplerine verilen “*hayvancılık bitti, tütün ekiyorduk ettirmiyorlar, zeytin para etmiyor*” gibi cevaplar, kırsalın yaşadığı gerçekliği can kayıpları üzerinden de olsa gözler önüne sermektedir. Soma faciasını takip eden süreçte, Ermenek’te meydana gelen bir başka maden faciasının anımsattıkları kır yoksullarının durumunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Kırsal dönüşümün yansımalarına bir başka örnek ise inşaatlarda yaşanan kazaların ortaya koyduğu gerçekliktir ki bu kazalarda hayatını kaybedenlerin ve yaralananların çok büyük bir bölümünün kır yoksulları olduğu unutulmamalıdır. Aslında neoliberal cendere dünyadaki köylü çiftçilerin önemli bir bölümüne aynı basıncı uygulamaktadır. Nitekim D. Harvey (2007, 39) “Neoliberalism as Creative Destruction” isimli makalesinde, 700 yüz milyon insanı besleyen Hindistan’ın kırsal ekonomisinin katledildiğini ve hepsinin iş bulabilmek için şehirlere akın ettiğini yazmaktadır. Yine aynı makalede (2007 sonrasını kast ederek) devam eden on yıl içinde yarım milyar insanın kentleşmenin içine dahil edileceği belirtilmektedir.

Anlatının tamamı iki problem alanını görünür kılmaktadır. İlki, kırdan tasfiye olup kente göç eden ve kentte tutunma çabasında olan grup ki bunların yoğun olarak kentsel enformel sektör içinde işçileşmesi söz konusudur. Diğeri ise kırdaki kalıp küresel neoliberalizmin belirleyiciliği altında üretim yapma gayreti içinde olan ve borçlanma ağına takılan köylü çiftçilerdir. Dolayısıyla ikinci guruba yani kırdaki kalıp kırsal sektörde üretim yapma çabasında olan köylü çiftçilere odaklanılan bu çalışmada, en temelde neoliberal piyasa koşullarının belirleyiciliği içerisinde üretim yapmak zorunda kalarak yoksullaşan köylü çiftçilerin içine düştüğü borçlanma ağlarının ve borçlanma örüntüsünün yansımaları sorgulanmaktadır. Bu sorgulamanın cevabını alabilmek için 2014-2018 yılları arasında Bergama köylerinde sulanabilir arazi sahibi otuz sekiz köylü çiftçi katılımlı bir şekilde gözlenmiş ve yapılan derinlemesine mülakatlar bizzat köylünün kendisine söz verilerek derlenmiştir. Bu mülakatlar,

- Banka Kredileri ve Borçlanma
- Borçlanma Açında Yerel Tüccarlar ve Yerel Esnaflar
- Sözleşmelilik, Köylülük ve Borçlanma

- Formel Kanalların Tıkanması ve Enformel Borçlanma temaları etrafında yapılmış ve mülakat verilerinden derlenenler aşağıdaki başlıklar altında analiz edilerek aktarılmıştır.
- Sığınılacak Bir Liman Arayışı: Borçluluk ve Banka Kredileri
- Borçlanma Örüntüsündeki Bir Başka Durak: Yerel Tüccarlar ve Yerel Esnaflar
- Sermayenin Hegemonik Stratejisi: Sözleşmelilik, Köylülük ve Borçlanma
- Borç Batağı ve Tefecilik: Borçluluk Ağının Son Ayağı

Yukarıda belirtilen temalar doğrultusunda gerçekleştirilen bu çalışmada, neoliberal politikalara bağlı olarak oluşan piyasa mekanizması içerisinde, borçlanarak üretim yapma çabasında olan köylünün içine düştüğü borçlanma ağının ve borçlanma örüntüsünün, alandan gelen verilerin ışığında tartışılması ve analiz edilmesi amaçlanmıştır. Yine bu çalışma, önceki alan çalışmalarının verileri ile de desteklenerek ifade edilen temalar ışığında üretilen söylemin daha sağlam bir zemine oturması sağlanmıştır.

Borçlanma ve Bataklık Etkisi: Türkiye’de Köylü Çiftçilerin Borçlanma Örüntüsü

Neoliberalizmin şekillendirdiği alanda çaprazlama şiddetlenen sömürü ve tahakküm mekanizmaları içinde meydana gelen ve asimetric güçlere sahip aktörler vasıtasıyla şekillenen yapıda üretim yapma çabasında olan köylü çiftçiler için bataklık etkisini yaratan mekanizma borçlanma üzerine kuruludur. Çünkü neoliberalizm içinde finans, borçlu-alacaklı ilişkisinin artan gücünü ifade etmektedir. Para, banka ve finans (Kart 2015, 54) sisteminin bütünleşmesi üzerinden işleyen bu ilişki, hiçbir muğlaklığa yer bırakmadan bir güç ilişkisini ifade eder. Sermaye sahipleri ile sermayeye sahip olmayanlar arasındaki bu ilişki, diğer tüm toplumsal ilişkiler üzerindeki hakimiyeti arttırmıştır. Borç, toplum üzerinde bir “zapt etme”, “yağma” ya da “para sızdırma” makinesi olarak kullanıldığı gibi hem makroekonomik idarenin ve yönergenin bir aracı hem de gelirlerin yeniden dağıtımı için bir düzenek olarak kullanılır. Aynı zamanda bireysel ve kolektif öznelerin üretimi ve “yönetimi” için bir aygıt olarak işlemektedir (Lazzarato 2014, 23-27). Süreci şekillendiren neoliberalizmin vaat etmiş olduğu öznel kazanımlar (herkes hissedar, herkes mülk sahibi, herkes müteşebbis) insanları hızla kendi yazgısından sorumlu olan ve suçlu olan bu borçlandırılmış insanın varoluşsal durumuna doğru savurmaktadır. Söz konusu olan “borçlandırılmış insan” figürüdür. Mali krizler zaten mevcut olan ama artık kamusal alanın tamamını işgal eden öznel bir figürü şiddetli bir biçimde gün yüzüne çıkartmaktadır (Lazzarato 2014, 8).

Sosyal bir yükümlülüğe dayanan borçlandırma durumunu ve borcu tanımlayan bir nesne olarak para, bu halde bir şiddet aracıdır. Finansal el koymayı içeren bu strateji ile “*çalışan ve yoksul kesimlere verilen krediler aracılığıyla, bu kesimlerin gelir ve birikimlerine el koyulması*” (Lazzarato 2015, 83) ise bir şiddet görünümüdür. Kamu yararı üzerinden yüceltilen çalışma ideolojisi, neoliberalizme itaati beraberinde getirirken bu haliyle bu doktrin, siyasi bir ideoloji değil bir yönetim tekniği halini alarak (Foucault 2015, 294) özneliğin üretilmesinin ve denetiminin özgül tarzlarını ima eden kendine has bir iktidar ilişkisi tesis eder. Neoliberal kapitalizmin olumsuz ve yıkıcı etkileri, on bin yıl önce neolitik devrimin yaşandığı, tarımsal üretim ve yerleşik yaşamın tohumlandığı Anadolu köylüsünü de içine çekmiştir. Köylü çiftçileri daimi borçluya, hayat boyu “borçlandırılmış insana” (Lazzarato 2014, 20) dönüştürmenin en basit yolu olan neoliberal dinamikler ile “korumasızlık” yaygınlaşmıştır (Zengingönül 2004, 110). Basit bir faiz mekanizması yoluyla muazzam meblağlar alacaklılara aktarılırken (Lazzarato 2014, 22) geniş hane halkları ile birlikte Türkiye’deki köylü çiftçiler de daimi borçluya dönüştürülür. Çünkü piyasa mantığı ekonomik, sosyal ve siyasal sistemlere

yaygınlaştırıldıkça eşitsizlik, güvencesizlik ve eğretilik artırmakta (Erdut 2004, 11) ve borçlandırılmış köylülüğün imali gerçekleşmektedir. Tam da “bataklık etkisi” buna işaret etmektedir. “Bataklık etkisi” ile tanımlanan süreç, köylü çiftçilerin genel manzarasını ifade etmektedir. Küresel stratejilerin ve neoliberal politikaların dayattığı zeminde yoksulluk döngüsüne giren köylü çiftçiler, içinde buldukları durumdan çıkış arayışı içerisine girmektedirler. Piyasa koşullarında sadece borçlanarak üretim yapabilen köylü çiftçilerin borçlanma ağı içerisindeki nakit ihtiyacını karşılayabilmek için ilk başvuru noktası herhangi bir banka olmaktadır. Bu aşamada kredi borcunu ödeyemeyenlerin borcu borçla kapatma düşüncesi diğer bankaları da sürecin içerisine dahil etmektedir. Böylelikle ara borçlanma ağları ve aşamaları ortaya çıkmaktadır. Bu işleyişteki bir tıkanma ve bunu aşma isteği borçlanma ağının ikinci ayağı olarak köylü çiftçiyi tanıdığı bir tüccar ya da esnaf üzerinden bir arayışa ve borçlanmaya sevk etmektedir. Bu tarz borçlanma genellikle nakdi değil gübre, sulama borusu şeklinde üretim girdisi olarak gerçekleşmektedir. Borçlanma ağının bir başka ayağını ise “sözleşmeli çiftçilik” oluşturmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik uygulamasında köylü çiftçiler ile tarım alanında faaliyet gösteren şirketler arasında ürün ekim sözleşmeleri yapılmaktadır. Bu noktadaki yükümlülükler borçlanma ağı içinde önemli bir yer tutmaktadır. Borçlanma ağındaki farklı görünümünden birisi ise köydeki görel olarak daha fazla toprak mülkiyetine sahip çiftçi üzerinden gerçekleşmektedir. Yine aynı ağdaki bir başka nokta ise köylünün çaresizliğinin de bir göstergesi niteliğinde olan tefeciye borçlanmadır. Tefeciyle iş yapma kır kültüründe ahlaki bir ayıp sayılmasına rağmen köylü yakın çevresinden dahi saklayarak bu yola başvurabilmektedir.

Belirtilen borçlanma ağı içerisinde köylü çiftçilerin borçluluk ilişkisine girdiği yapılar arasında bir sıralılık ilişkisi olsa da bu mutlak değildir. Borçlanma ağı içerisinde borçlanma süreçleri çoğu zaman birbirine paralel olarak da gidebilmekte ve ortaya irdelenmesi gereken bir örüntü ve iç içe geçmişlik çıkmaktadır. Bu ağın oluşturduğu örüntüde “kronik borçluluk” dinamiği söz konusu olduğu için ağ içindeki her nokta aslında bir bakıma borçluluğun yeniden üretimi anlamına gelmektedir.

Borçluluk ağı içerisinde örüntüye dâhil olan ve örüntünün bir başka parçasını oluşturan görünüm ise faizle borçlanan köylü çiftçilerin ekonominin gidişatına ilişkin duyduğu hassasiyet ve kaygıdır ki bu klientelist bir mekanizmanın oluşumunun nüvelenme noktasıdır.

Sığınılacak Bir Liman Arayışı: Borçluluk ve Banka Kredileri

Günümüzde borç tuzağının yayılması zapt yolu ile birikimin temel aracı olarak kullanılmaktadır (Harvey 2007, 34) ve içinde yaşanan süreç “insanların sığınmaya çalıştığı limanların yıkıldığı, altına girmek istedikleri şemsiyelerin yırtıldığı ve üzerinde durdukları toprağın ayaklarının altından kaymaya başladığı dönemdir (Bauman 2000, 13). Gerçekten de bu anlatı sosyal devletin dönüşmesine ve neoliberal politikaların hayata geçirilmesine bağlı olarak köylü çiftçilerin içine düştükleri durumu çok iyi ifade etmektedir. Çünkü gelinen noktada Türkiye’de sermayenin taleplerine uygun olarak yapısal değişikliklerin hayata geçirilmesi ve bunun tarım politikalarında karşılığını bulması, köylü çiftçiler üzerinde ciddi hasarlar yaratmıştır. Bu durum günümüz politikalarının sorgulanması gerekliliğini de beraberinde getirmektedir.

Bazen ulus-üstü (WB, WTO, IMF) kuruluşların dayatmaları bazen de hükümetlerin neoliberal yönelimli politikaları -küresel piyasa ile eklemlenme adına- uygulamak istemeleri Türkiye’de tarımsal kamu yönetiminin dağıtılma, işlevsizleştirme ve tasfiye edilme sürecini ortaya çıkarırken, tarımsal KİT’ler de ya özelleştirilmiş ya da kapatılmıştır (Günaydın, 2003, 136-137). Bu dönüşüm üretim maliyetlerinin artması sonucunu doğurmuştur. Köylü çiftçiler,

çok ciddi bir şekilde yakındığı bu durumu, “... *girdi maliyetleri çok yüksek, satılan ürün ise bu maliyetleri karşılamıyor. Bizim derdimiz bu*” (G35, Erkek, 40 yaşında, 21 dekar), “... *özellikle mazot aldı başını gidiyor. Ürünü çıkaramayınca bazen bir tarlayı ikinci kez işlemek zorunda kalıyoruz*” (G03, Erkek, 47 yaşında, 34 dekar); “...*yeni tohumlar ithal ve çok pahalı. Üstelik gübresini ilacını da tam atmak gerekiyor. Bunları yapmazsan mahsul alamıyorsun. Alsan da para etmiyor zaten*” (G08, Erkek, 44 yaşında, 35 dekar) sözleriyle ifadelendirmektedir. Hal böyle olunca mevcut koşullarda üretim yapabilmek için yeterli nakde sahip olmayan köylü çiftçiler, üretim yapabilmesini sağlayacak tarımsal KİT’lerin tasfiye edilmesi, TCZB’nın yapısının dönüştürülmesi ve yine köylü üreticiye destek amacıyla kurulmuş olan Tarışbank, Tütünbank gibi bankaların satılması ile üretim yapmak için öncelikli yol olarak özel sektördeki herhangi bir bankadan kredi kullanma yoluna gitmektedir. Yapılan derinlemesine mülakatlarda köylü çiftçiler kredi kullanma gerekçelerini şöyle sıralamaktadır. “...*çiftçinin karnını yarsan kırk tane yeni yıl çıkarmış. Her yıl zarardayız. Mecburen banka kredisi ile işlerimizi yürütüyoruz*” (G19, Erkek, 53 yaşında, 8 dekar); “... *vallahi bizde borç katmerleşmiş durumda tadından yenmiyor*” (G12, Erkek, 45 yaşında, 25 dekar) Özellikle G12 kodlu köylü çiftçinin ironik bir şekilde gülerek ve yapılan konuşmanın anlamsızlığına inanarak cevap vermesi mülakatlar sırasında dikkatle izlenmiştir. Sonrasında ise bunun üzerine derinleşildiğinde, köylü çiftçilerin içinde yaşadığı reel koşulların onu katılaştırdığı ve bu durumun bilinmemezliğine tepkili olduğu “... *belki köyü bilmiyorsunuzdur hatta gitmemişsinizdir ama bu insanlar hiç pazara da mı gitmiyor? Aldığı domatesin biberin fiyatını da mı sorgulamıyor? O ürünler pazarda o fiyata satılıyorsa tarladan kaçta gidiyor siz düşünün*” (G12) sözleri ile ifade etmiştir. Anlaşılmaktadır ki finans piyasalarının liberalleştirilmesi ile sınırlı kalınmamış, bunların işleyişi, yapı ve organizasyonunu da tesis edilmiştir (Lazzarato 2014, 26). Süreç içerisinde köylü çiftçiler borçlandırılırken, tarımsal üretim ve toprak değersizleştirilmektedir. Çünkü neoliberal işleyişte değerli varlıklar, kullanım dışı hale getirilerek değerleri kaybettirilir. Likiditeye sahip kapitalistler, onları değerlendirmeyi ve onlara yeniden can vermeyi seçene kadar, boş ve cansız beklerler (Harvey 2007, 38). Sonuçta köylü çiftçilerin sürekli zarar etmesi ya da toprağın işlenmesinden yeteri kadar gelir elde edememesi onları -özellikle genç kuşaklarda- yeni arayışlara itmektedir. Hal böyle olunca son dönemde kırsal nüfus kente yerleşmeyi ve kentte yaşamayı tercih etmektedir. TÜİK’in 2020 (TUİK, 2021) verilerine Türkiye’de kentli nüfus %93’dür ve son 10 yılda bu oran %20’lik bir değişim göstermiştir.

Bunlara rağmen köyde kalıp tarımsal üretime devam etme çabasında olan ve hâlâ toplam nüfus içerisinde önemli bir paya sahip köylü çiftçi bulunmaktadır ve bunların üretim sürecinde banka kredileri önemli bir yer tutmaktadır. Bu süreci bilen köylü çiftçilerin yaşadıkları tanımlama biçimleri dikkat çekicidir. “... *şimdi para bol. Git istediğin bankadan kredi al. Ama ödeme zamanı geldiğinde...(gülüyor)*” (G25, Erkek, 47 yaşında, 42 dekar); “...*özel bankalardan çiftçilik belgenle gittiğinde kredi alabiliyorsun. İnternette senin durumunu gözlemlemesi yeterli*” (G29, Erkek, 52 yaşında, 27 dekar); “... *fazla protokole gerek yok. Burası küçük yer, banka müdürüyle tanışıklığında varsa kredi miktarını arttırabiliyorsun*” (G06, Erkek, 38 yaşında, 45 dekar). Anlaşılan o ki köylü eğer kredi geri ödemelerinde bankaya her hangi bir problem yaratmadıysa bankalardan kredi çekmekte zorlanmıyor. Hatta bu noktada bürokrasinin azalmış olmasını olumlu bile karşılıyor. Gel gelelim bundan sonrası belki de bu çalışmanın temel problemine cevap üretmesi açısından çok önemli. Kredi kullanmanın sorun olmadığı ancak asıl sorunun alınan kredinin ödenmesinde yaşandığı köylü çiftçilerin sözlerinde rahatlıkla anlaşılmaktadır. “... *ama şimdi borç bitmiyor ki. Ektiğin diktiğin para etmeyince artık krediyi ödeyeceğim diye uğraş dur. O bankadan öbür bankaya para aktaracağım diye koşuşturur durursun*” (G11, Erkek, 38 yaşında, 55 dekar); “... *ben son senlerde borçsuz yılın geçtiğini*

bilmem. Her yıl borçlu kalırsın. Ama her yıl. Nasıl kapatacağın borcu? Ya bir bankaya gideceksin oradan alıp diğer bankaya gideceksin. Ya da bak mavi motor (traktör) avluda duruyor. Satacağın...” (G21, Erkek, 45 yaşında, 55 dekar); *“...hocam millet borca devir daim yaptırıyor kimsenin borcunu ödeyebildiği falan yok”* (G07, Erkek, 38 yaşında, 23 dekar). Mülakatlar köylü çiftçilerin bir borçluluk döngüsü içerisinde girdiğini aslında borcu hiçbir zaman sonlandıramadığını göstermektedir. Çünkü bir bankanın borcu tam olarak kapatılmadığında bir başka bankadan çekilen kredi ile bir önceki borçlar ödenmektedir. Geri kalan para ile de sonraki üretim sezonunun hazırlıkları yapılmaktadır. Anlaşılmaktadır ki peşi sıra gelen neoliberal uygulamalar ve bunun mali yansımaları kamusal alanın tamamına yayılmış ve “borçlandırılmış insan” (Lazzarato, 2014, 8) yaratılmıştır. Köylü çiftçi bir anlamda “kronik borçluluk hali” ni yaşamaktadır. Ve borçları en temelde borç zincirlerine dayanır (Negri & Hardt, 2013, 21). Köylü çiftçiler için kredi ile borçlanma sorunu çözülebilir mi sorgulamasına ise eskiye gönderme yapılarak cevap üretilmektedir. *“... eskiden TARİŞ, Zirai Donatım Kurumu’ndan destekleme alıyorduk. Nakit ödemene de gerek yoktu. Yüksek faiz de ödemedik. Pamuk çıktığında topla ve git yatır TARİŞ’e. Kasım ayı geldi mi hesap görürdük. Borcumu keserler geri kalan parayı ben alırdım. Böyle faiz falan da yoktu”* (G20, Erkek, 53 yaşında, 55 dekar); *“... TARİŞ zaten bizimdi. Gübre ihtiyacım olduğunda, tohum ihtiyacım olduğunda para ödmeden alırdık. Borç, pamuk çıkınca kesilirdi zaten”* (G34, Erkek, 48 yaşında, 32 dekar); *“... 80’li yılların ortasıydı galiba TZDK Steyr 768’leri getirdi. Birçok çiftçi düşük faizle aldı. Şimdi öylemi bu mavi motorlar (traktör) mahvetti milleti”* (G36, Erkek, 48 yaşında, 43 dekar). Köylü çiftçiler ile konuşulduğunda devletin onlar lehine piyasaya müdahale ettiği süreçte de bir borçlanmanın olduğu anlaşılrsa da bu süreçte “içerme” mekanizmaları işlediği için -köylü çiftçiler görece olarak da olsa- korunaklı bir ortamda üretim yapabilmektedirler. “İçerme” ve “korumanın” görece olarak yüksek olduğu dönemde, gerektiğinde nakit desteği sağlayan tarımsal KİT’ler aynı zamanda üretim sürecinde birçok üretim girdisinin desteğini de sağlamaktadırlar ve köylü çiftçiler bu girdileri sağlamak için ihtiyacı olan nakit parayı piyasa koşullarında borçlanıp yüksek faiz ödeyerek tedarik etmek durumunda kalmamaktadırlar. Görünen o ki, neoliberal çerçevede rekabet mekanizmasına dayalı (Foucault 2015, 128) finansal yapı, faiz sistemi üzerinden yüksek tutarların (Lazzarato 2014, 21) şirketlere devrini getirmektedir.

Aslında bu borçluluk durumu köylü çiftçilerin üretim yapma isteğinden kaynaklanmaktadır. Eğer bir köylü çiftçi üretim sürecinden çıkmak istiyorsa kademeli bir şekilde borçlarını azaltarak üretim yapmayı bırakabilmektedir. Geline son noktada traktörünü, hayvanlarını ve o yılki üretiminin satışından elde ettiği gelir ile tüm borçlarını kapatma yolunu tercih edebilir. Burada borçluluğu sonlandırmak için tek yol üretim sürecinden çıkmaktır. Aksi takdirde borçlanmadan üretim yapmak köylü çiftçilerin çok önemli bir bölümü için mümkün değildir. Ancak hemen belirtmeli ki borçlarını kapatabilme noktasına kadar borçlarını azaltmadığı için üretim sürecinden çıkamayan köylüler de bulunmaktadır. Aslında bu gibi köylüler de artık yoruldukları için üretim sürecinden çıkmak düşüncesine sahipler. Gerçekte ise borçluluk döngüsünden çıkabilmek kolay değildir. Köylü çiftçilerin üretim sürecinden çıkmak istemesinin nedeni olarak ifade edilen yorgunluk olgusu sadece fiziksel bir yorgunluk halini ifade etmemektedir. Daha çok borçluluk döngüsü tarafından sürekli beslenen ve farklı yansımaları bulunan mental yorgunluk halini ifade etmektedir.

Görünen o ki küresel piyanın etkilerine açık hale gelen köylü çiftçileri görece olarak koruyan sosyal donatıların dönüşümüyle birlikte giderek kendi başına, soyutlanmış ve korumasız kalmaktadırlar. Bunun nedeni ise küresel politikaların ve yerel uygulamalarının yarattığı neoliberalizm akslı olgudur ve pek çok riski de beraberinde getirmektedir. Çünkü kamuya ait malların şirketleştirilmesi, metalaştırılması ve özelleştirilmesi neoliberal projenin dikkat çeken

özelliklerinde birisidir. Buradaki temel amaç, daha önceleri kârlılığa izin verilmeyen alanlarda, sermaye birikimi için yeni sahalara açmaktır (Harvey 2007, 37-39).

Borçlanma Örüntüsündeki Bir Başka Durak: Yerel Tüccarlar ve Yerel Esnaflar

Neoliberalizmin belirlediği piyasa koşullarında üretim yapabilmeye ilişkin stratejiler geliştiren köylü çiftçilerin üretim yapabilmek için yerel tüccar ve esnaflarla borçluluk ilişkisi üzerinden eklendiği, yapılan derinlemesine mülakatlarda köylülerin ifadelerine dikkate değer bir şekilde yansımaktadır. Çünkü üretim için ne girdi desteği sağlayabilen ne de bunu karşılamak için nakit parası olan köylü çiftçiler genellikle girdi desteğini, ilişki kurduğu yerel bir tüccar üzerinden sağlamaktadır. Burada köylü çiftçiler TARIŞ gibi, TZDK gibi önceki yıllarda ortaklığı bulunduğu kurumlarla kurduğu ilişkinin benzerini tüccarla kurmaktadır. Aslında hem yerel tüccarın hem de köylü çiftçilerin tarımsal KİT’lerin işleyiş sistematiğini bilmeleri ve hatta öncesinde bunu deneyimlemiş olmaları böyle bir ilişkinin kurulmasında ve yürütülmesinde bazı kolaylıklar sağlamaktadır. Ancak köylünün tüccarla kurduğu ilişkinin tarımsal KİT’ler ile kurduğu ilişkidir farklı yönlerinin olduğu da görüşmelere yansımıştır. Borçlanma üzerinden işleyen bu ilişki, yerel piyasada köylü çiftçi ve tüccar arasındaki süreci farklı dinamikler üzerinden yürüten stratejilerini üretmektedir ve bu stratejilerin her birisi “girdi desteği” mekanizmasına ilişkin bir boşluğu dolduran farklı akşlardan oluşmaktadır.

Köylü çiftçiler ve tüccar arasındaki borçluluk ilişkisinin oturduğu akşlardan birisini “girdi desteği” sağlamanın koşulları üzerinden açıklamak mümkündür. Şöyle ki; köylü çiftçiler önceki yıllarda tarımsal KİT’lerden “girdi desteği” sağlayabilirken, bu destek bazı kalemlerde nakdi de olabilmekte idi. Ancak geline nokta köylü çiftçilerin tüccardan nakit destek alabilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu durum köylü çiftçilerin ifadelerinde “...destekleme son yıllarda çok zayıfladı. Dekar başına para veriyorlar. Bu da çok yetersiz kalıyor. O zaman koş tüccara. Onun da keyfini yapabilirsen. ... Nakit para vermez zaten” (G33, Erkek, 62 yaşında, 50 dekar); “...80’lerde, 90’larda gene TARIŞ vardı, TZDK vardı iyiydi. Destek oluyordu çiftçiye ve şimdiki kadar nakit paraya da ihtiyaç olmuyordu. Ama şimdi her şeyi parayla yaptırıyoruz. Tüccar var şimdi. Nakit alamayız zaten ama gübreyi, ilaç hasatta ödemek kaydıyla alabiliyoruz. Cepte para olamayınca ne yapacaksın?” (G05, Erkek, 55 yaşında, 36 dekar); “...gübre, tohum, ilaç hepsi ayrı para. Tüccardan gidip alıyoruz” (G22, Erkek, 39 yaşında, 25 dekar) cümleleriyle görmek mümkün. Neoliberal piyasada faaliyet gösteren her sektörün tamamlayıcı bir parçası haline gelen ve borçlu-alacaklı ilişkisinin gücünü ifade eden finansal (Lazzarato 2014, 23) kapitalizm, “faiz”, “borç”, “girişim” gibi kavramlar içinden toplumu ve bireyleri inşa ederken bir fırsatlar ekonomisi üzerinden yeni öznellikleri kışkırtıp teşvik ederek kendi bünyesiyle bütünleştirme becerisine (Lazzarato 2015, 56) sahiptir. Anlaşılan o ki yerel tüccar ve esnaflarında bu beceriyi çabuk kazandığı ve el koyma aktörlerinden birisi haline gelmiştir

Köylü çiftçiler ve tüccarlar arasındaki borçluluk ilişkisinin oturduğu akşlardan ikincisini ise borçlanma gerçekleşikten sonra köylü çiftçinin ödeme süreci üzerinden açıklamak mümkündür. Tarımsal KİT’lerin tasfiye edilmediği dönemde köylü çiftçilerin sağladığı destek karşılığında üyesi bulunduğu tarımsal KİT’e borçlanmakta ve bu borca karşılık taahhüt ettiği ürünü hasat sonrasında teslim etmektedir. Bu uygulama ile devlet, köylü çiftçilerin ürettiği ürüne bir “taban fiyat” belirleyerek ürünün alımında bir KİT’i görevlendirmekte ve köylü çiftçilerin piyasada görece olarak ezilmesinin önüne geçmektedir. Dolayısıyla “pazar fiyatı desteklemesi” (Günaydın 2003, 141-143) yaparak köylü çiftçilerin piyasada korunmasını sağlamaktadır. Bu koşullarda tüccarlar için köylü çiftçilerden ürün alabilmesinin koşulu en az ilgili KİT’in uygulamış olduğu taban fiyat ile rekabet edecek bir fiyat sunmasıdır. Ayrıca bu süreçte köylü çiftçiler, taahhüdünü doldurduktan sonra ürününü istediği şekilde değerlendirebilme şansına sahiptir. Geline süreçte

ise köylü çiftçiler tarımsal KİT'lere yaptığı borçlanmaya benzer bir borçlanmayı tüccara yapmaktadır. Ancak köylü çiftçilerin, tüccar ile ilişkisinde farklı dinamikler işlemektedir. Tüccardan alınan gübre, tohum, ilaç gibi hasat ödemeli girdilerde ödeme zamanı gelip köylü çiftçiler ürününü tüccara götürdüğünde;

(1) ürün bedeli piyasa koşullarında en düşük fiyattan hesaplanmakta ve bu da daha fazla miktarda ürünün borca karşılık teslim edilmesi anlamına gelmektedir ki köylü çiftçinin "... *ben üç tüccara sordum en düşük fiyatı bu verdi ama ürünü kestirdik. Ne yapacaksın adama borcun var*" (G37, Erkek, 48 yaşında, 22 dekar); "...*adam(tüccarı kast ederek) düşük fiyat veriyor bir de malı almaya nazlanıyor. Kes dedim hesabı. El elde baş başta*" (G38, Erkek, 52 yaşında, 37 dekar); "... *ürüne yüksek fiyat veren tüccarlarda hikaye. Ürünü alsan götürsen o fiyatı vermez. 'Tuzlama' derler bizim buralarda*" (G32, Erkek, 42 yaşında, 24 dekar) biçimindeki ifadeleri durumu yansıtmaktadır.

(2) Gübre, ilaç, tohum gibi üretimde elzem olan ve üretim maliyeti getiren "girdi"lerin fiyatı ürünün satın alındığı günün fiyatından değil de ürün teslim tarihindeki fiyattan hesaplanmaktadır. Dolayısıyla veresiye alınan "girdi"ye zam gelmiş olması durumunda köylü çiftçiler "girdi" bedeli karşılığında yine daha fazla ürün teslim etmek zorunda kalmaktadır. Yapılan derinlemesine mülakatlarda bu durum köylü çiftçilerin şu ifadeleriyle karşılığını bulmaktadır. "... *gübreye, ilaca zam gelince bizi bitirdi. Mesela bu sene üç kuruş kazanırız diyorduk. Onu da tüccara verdik*" (G26, Erkek, 51 yaşında, 35 dekar); "...*dededen beri biz bu tüccarla çalışırız. Eskiden ağa bizdik. Ürün alabilmek için o bizim peşimizden koşardı. Şimdi ağa o. İlaça, gübreye zam geldiğinde hemen yansıtır. Hiç dinlemez*" (G23, Erkek, 35 yaşında, 51 dekar).

(3) Alınan "girdi"ye karşılık gelen ürünü tüccara teslim ettikten sonra köylünün elinde ürün kaldıysa tüccar kalan ürününü de kendisine satılması için psikolojik baskı uygulayabilmektedir. Aslında köylü geri kalan ürünü tüccara satmadığında, bir anlamda gelecek üretim sezonunda tüccardan destek alamama riskiyle karşılaşacağını bilmektedir. Çünkü çevresinde bunu örnekleri de mevcuttur ki bunu köylülerin söylemlerinden anlamak ta mümkündür. "... *ne yaptı Haşim'e. Ürünü ona teslim etmedi diye gübreyi vermeyiverdi. Haşim'de para yok tabi. Çok dolaştı sonra ortalıkta*" (G30, Erkek, 36 yaşında, 23 dekar); "... *hesabı kestirdik. Abi geri kalanı da alalım bak gübrelerin depoda hazır diyor. Bu yıl elimizde biraz mal kaldı ya. Onu da istiyor*" (G9, Erkek, 55 yaşında, 40 dekar). Borçalanma döngüsüne giren köylü çiftçilerden parasını alabilmek için kolektif ağ içinde onları rahatlıkla afişe eden yerel tüccarlar yoksulluğu ve mağduriyeti istismar ederken aynı zamanda damgalamaktadırlar. Açıktır ki eşitsizliğin olduğu yapılarda hakim ya da güçlü olanlar madunları ve alt sınıfları damgalamakta ve etiketlemektedirler. Kendisini "norm" ya da "normal"ın üreticisi olarak görenler "anormali de tanımlayarak" (Bauman 1999, 58) üretmektedirler. Aynı zamanda damgalayabilme bir toplumsal gücü/eşitsizliği de göstermektedir.

Köylü çiftçilerin, borçluluk ilişkisine girdiği ağın bir başka ayağını ise yerel küçük esnaflar oluşturmaktadır ki bu ilişki genellikle üretim için gerekli olan tarım ekipmanlarını satışı/alımı üzerinden oluşmaktadır. Köylü çiftçiler tarımsal üretimini gerçekleştirebilmek için tarım ekipmanına ihtiyaç duymaktadır. Bu ekipmanlardan en büyüğü ve pahalısı traktördür. Yine farklı tarımsal aletler ve tarımsal sulama ekipmanı ihtiyaç listesine dâhilindedir. Bunlar kullanılıp tüketilen malzemeler olmadığı için köylü çiftçiler bunların tamamına her yıl yenilenmiş bir şekilde ihtiyaç duymamaktadır. Traktör, köylü çiftçilerin üretim sürecinde ve üretim ilişkilerinde ayrıcalıklı bir yere konumlanmaktadır. Geline noktada sürekli değiştirmek zorunluluğu olmamasına rağmen köylü çiftçilerin bir bölümü her yıl ya da birkaç yılda bir

traktörlerini değiştirmek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum basit bir tüketim alışkanlığından öte köylü çiftçiler arasında bir üretim stratejisi haline gelmiş durumdadır. Dolayısıyla kendi içinde bir paradoks gibi görünse de zaten borçlanılarak alınan traktörün borçlanma döngüsünün önemli bir parçası haline geldiği mülakatlara yansımıştır. “...*borcunu ödeyemedi ne yaptı traktörü sattı borçları kapattı. Sezona girerken gitti bir tane daha aldı*” (G04, Erkek, 54 yaşında, 45 dekar); “... *çok var bizim burada her yıl traktör değiştiren. Borçları kapatamayınca satıyor traktörü. Üç ay sonra bakmışsın bir tane daha almış gelmiş*” (G16, Erkek, 48 yaşında, 51 dekar). Açıkça anlaşılmaktadır ki traktör köylü çiftçiler için bir üretim aracı olmanın yanında “borçlanma döngüsü”nün bir parçası haline gelmiştir. Maddi değeri yüksek olan traktör kötü bir üretim sezonun ardından piyasaya olan borçlar ödenemediğinde, satılarak borçların ödenmesinde önemli bir işlev görmektedir. Sonrasında tekrar borçlanılarak alınan traktörle yeni sezonun hazırlıkları yapılmaktadır. Anlaşıyor ki traktör borçlanma ağını ve örüntüsünü oluşturan döngü içinde köylü için önemli bir tampon işlevi görmektedir. Bunun yanında köylü çiftçiler için borçluluğu üreten bir başka görünüm ise tarımsal üretim için gerekli olan ekipmanların alımı üzerinden gerçekleşmektedir. Üretim aşamasında nakit sıkıntısı çeken köylü çiftçiler üretimi gerçekleştirebilmek için gerekli olan tarımsal ekipmanları borçlanarak sağlayabilmektedirler. Bu da ancak satın alma yolu ile gerçekleşmektedir. Tarım ekipmanları satın alındığında genellikle ekipmanın bedelinin ödenmesi alıcı ve satıcının enformel uzlaşısına bağlı olarak hasat döneminde gerçekleşmektedir. Bu uzlaşma köylü çiftçilerin aleyhine ve köylü çiftçilerin borç yükünü arttıracak şekilde gerçekleşmektedir. Tarım ekipmanları köylü çiftçiler tarafından satın alındığında ve bedeli ödenemediğinde satın alınan ekipmanların üzerine yeni zamlar binmektedir. Ayrıca esnaf, köylünün genelini tanıdığı için borcun zamanı geçtiğinde borçlunun borcunu ödemesi için sürekli diğer köylüler ile haber göndererek bir baskı oluşturmaktadır. Örneğin G14 (Erkek, 45 yaşında, 37 dekar) kodlu köylü çiftçi bu durumun bir damgalanmaya sebebiyet verdiğini “... esnafa borcunu ödemedin mi adın çıkar. Ne köyde gezebilirsin ne şehirde. Herkesle haber gönderdiği için seni gören ‘... borcun varmış. Seni arıyor git öde’, ‘adam üç defa haber gönderdi daha ödemedin mi?’ sözleri ile ifade etmiştir. Ödemeye gittin mi bir de zamlı tarifeden ödersin” biçiminde anlatılmaktadır. Toplumsal aktörler arasında gerçekleşen bu iletişim ve etkileşimde, dominant olanlar, ilişki ve etkileşim biçimini kavramsallaştırırken, hakim üretim ilişkileri sistematığında “sapan”ı belirlemekte yani damgalanmaktadır. Bu haliyle “damga” bir ilişki türüdür ve “gözden düşürülme” (Goffman, 2014, 30) ile de sonuçlanabilir. Aslında bu örneklerde köylü çiftçiler, borçluluğu bilinir kılınarak damgalanmakta ve gözden düşürülmektedir. Bu durum kolektif ağ içerisinde köylü çiftçileri baskılarken, damgalanmama isteği onları başka borçlanma ağlarına eklemektedir.

Köylülerin ifadelerine yansıyanlar borçlanma ile birlikte onların “*dışlanmışlığını ve hatta kıyıya kenara itilmişliğini*” (Işık & Pınarcıoğlu 2001, 70) ortaya koymaktadır. Her ne kadar küreselleşme küresel ölçekte eşitsizlik yaratsa da bu eşitsizlikten dezavantajlı gruplar daha fazla etkilenmektedir. Başka bir anlatımla, neoliberal işleyişte kârın hep daha fazlası için devreye sokulan sermaye toplumdaki tüm katmanlarda kendini hissettirdiği gibi köylü üzerindeki yansımaları da çok önemli dönüşümlere sebebiyet vermektedir. Bu dönüşümlerin en belirgin yansımalarından birisi de yerel tüccarlara ve yerel esnaflara borçlanma şeklinde gerçekleşmektedir.

Sermayenin Hegemonik Stratejisi: Sözleşmelilik, Köylülük ve Borçlanma

Türkiye’nin neoliberal yapılanma sürecine girdiği 1980 sonrasında tarım sektörü de bu dönüşümün dışında bırakılmamış ve hem Dünya Ticaret Örgütü kapsamında hem de Avrupa Birliği kapsamında imzalanan tarım anlaşmaları; yine IMF, WTO’nün dayatmalarına bağlı

olarak imzalanan yapısal uyum programları ile Türkiye'deki köylü çiftçilerin üretim dinamikleri de dönüştürülmüştür. Neoliberal küreselleşme sürecinin dünya kaynaklarının uluslararası kapitalist işbölümü içinde paylaşımı anlamına geldiği (Stiglitz 2002, 28) düşünüldüğünde sürecin önemli aktörü pozisyonunda olan ulus-üstü şirketler, IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası gibi ulus-üstü kuruluşları da devreye sokarak kendi yönelimlerine karşı olabilecek direnç noktalarını etkisizleştirmekte (Aysu 2009, 224) ve böylelikle planlamalarını Türkiye gibi ülkelerde uygulamaya başlamışlardır. Bu süreçte devreye sokulan yapısal uyum programları, ihracatlarda liberalleşme; yerli üretimde devlet müdahalesinin kaldırılması; sübvansiyonların sona erdirilmesi; korumacılığın sona erdirilmesi gibi önlemlerden oluşmaktadır (Vandana 1997). Aynı zamanda uluslararası sözleşmelerin imzalanmasıyla tüm programların, anlaşmaya imza atan ülkelerin tümünde geçerli olması yolunda önemli adımlar atılmıştır. Ancak Kuzey ülkelerinde, tarımsal üretim ve pazarlamayı büyük ölçekte tekeline almış çok uluslu devlerin bu süspansiyonlarını kaldırmaması nedeniyle (Özbudun, 2006, 10) anlaşmaların getireceği yükümlülüklerden etkilenmeyeceği açıktır. Tüm bunlara ek olarak, genetik materyalleri, çekirdek plazmaları ve her türlü başka mahsulü, özel mülkiyet olarak tanımlayan TRIPS (ticaretle bağlantılı fikri mülkiyet hakları) Anlaşması, bu materyallerin üretimde devreye sokulmasından kullanım ücreti alınabilmesini beraberinde getirmektedir. Denetimsiz biyo-korsanlık olarak adlandırılabilir bu yapı, dünyanın genetik kaynaklar stokunun birkaç büyük ilaç firması tarafından yağmalanması anlamına da gelmektedir (Harvey 2007, 35). Bu işleyiş büyük oranda Cargill ve Pepsico gibi ulus-üstü şirketlerin tekeli kuvvetlendirmektedir (Vandana 1997). Dünya tahıl ihracatını büyük ölçüde elinde tutan ABD'de bu ihracatın yarısı yalnızca iki şirket tarafından gerçekleştirilmesi (Özbudun, 2006, 10) ise dünyadaki tarım kartellerinin ne kadar güçlendiğini göstermektedir.

Açıktır ki neoliberalizmin, “zapt” ile küresel sermaye birikimini canlandırma konusundaki etkinliği kanıtlanmıştır. Ortaya çıkan dinamikler Türkiye’de ki dönüşümü anlamada gerekli zemin oluşturmaktadır Dolayısıyla bir sektörde sermayeyi etkin kılmak için bu sektörlerdeki mevcut durumun yeterince rekabetçi olmaması nedeniyle başarısız olduğu mitinin yayılması yeterlidir. Böylelikle daha fazla yapısal reform yapabilmenin zemini hazırlanmaktadır (Harvey 2007, 37-38). Türkiye’de de tarım sektöründe küçük işletmelerin yaygın olmasının, ülkenin dünya tarım ürünleri piyasasında rekabet edememesinin temel gerekçesi olarak gösterilmesini beraberinde getirirken sermayeyi etkin kılmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de bir kişi tarafından ya da çiftlik tarafından ekilen alanların yüz ölçümünü arttıracak politikalar üretilmektedir ve miras yolu ile toprağın parçalanmasını önleme noktasında hukuksal düzenlemeler yapılmaktadır (Kazgan 2013, 58-59). Bu düzenlemeler rekabet üstünlüğü sağlanarak büyümenin teşvik edilmesine yaramaktadır. Alanda yapılan mülakatlarda bu tarz düzenlemelerin yansımalarını köylü çiftçilerin ağzından dinlemek mümkün. “...küçük çiftçiler kendini zaten zor idare ediyor. Onlara destek yok” (G24, Erkek, 39 yaşında, 46 dekar); “ ...bölgeye büyük çiftlikler ve seralar kuruluyor. Bunlara çok iyi destek gidiyor” (G18, Erkek, 51 yaşında, 29 dekar). Görünen o ki hızlı bir şekilde büyük işletmelere doğru evrilme politikası benimsenmiş durumda. Hal böyle olunca bazı sanayicilerin köylerde büyük araziler aradıklarını, “...büyük sanayiciler geliyor arazi aramaya. Kökenlerinde çiftçilik yok ancak çiftlik kurmak istiyorlar” (G15, Erkek, 47 yaşında, 38 dekar) biçimindeki anlatılarından anlamak mümkün.

Araştırma bulguları en baştan buyana sistematik bir şekilde irdelendiğinde, gerek küresel sermaye merkezlerinin dayattığı yapısal uyum programlarının gerekse Türkiye’nin imzaladığı uluslararası anlaşmaların; bunlara ek olarak uygulamaya konulan programların köylü çiftçilerin tasfiyesine ve büyük işletmelere geçişe odaklandığı gerçekliğiyle örtüşmektedir. Hal böyle olunca köylü çiftçilerin tasfiye edilemediği ya da bu tasfiye sürecinin zaman aldığı durumlarda

süreci değerlendirmek isteyen küresel karteller köylü çiftçilerin mağduriyetin de faydalanarak küçük işletmeciliği pasifleştirici bir takım stratejileri devreye sokmaktadırlar. Geline nokta binlerce dönümlük arazi köylü çiftçiler ile sözleşme yapılarak Batı merkezli küresel şirketler tarafından mısır, ayçiçeği gibi ürünlerin ekim alanı olarak kullanılmaktadır. Cargill, Novartis, Monsanto (Yılmaz 2001) gibi büyük sermaye kartelleri Türkiye’de faaliyet gösteren uluslararası sermayeden birkaçıdır. Yapılan mülakatlarda köylü çiftçilerin toplu bir şekilde bu şirketlerin ekim sözleşmelerini kabul edip arazilerinde ayçiçeği ya da mısır üretimi yaptığı da görüşmelere yansımıştır. Köylü çiftçiler bu tarz bir üretim ilişkisi içine girmelerinin gerekçelerini mülakatlara şöyle yansıtmaktadırlar. “... böyle bir ekimde ürünü doğrudan firmaya verebiliyoruz. Bu da bizi tüccar tüccar gezmekten kurtarıyor” (G02, Erkek, 35 yaşında, 27 dekar); “ekim yaptığımız şirketten mühendis desteği geliyor ve bazı girdileri daha ucuza alabiliyoruz” (G27, Erkek, 44 yaşında, 36 dekar). Aslında Köylü çiftçilerin söyleminden firmaya yapılan ekimlerin onlara avantaj sağladığını ifade ettikleri gibi bir izlenim uyansa da mülakat biraz derinleştirildiğinde durumun hiç de öyle olmadığı rahatlıkla anlaşılabilir. Örneğin G02 kodlu köylü çiftçi sonrasında “... bu firmalar bu arazileri bedavaya ekliyorlar ve hiçbir şekilde işçi ücreti ödemiyorlar. Çapası bizden, sulaması bizden, bakımı bizden. Bu arazileri icarla tutmaya kalksalar dünya kadar ödeme yapmak zorunda kalırlar. Kârlı gene onlar” biçiminde bu kartellere ilişkin eleştirisini de yapmaktadır”. Köylü çiftçiler bu süreçte de gereğince kazanamadıklarını belirttikleri gibi içine düştükleri durumu da açıkça ifade etmektedirler. “...biz bu şirketlerin amelesiyiz. Yaptığımız kendi toprağımızda ırgatlık. Üstelik mühendislerin söyledikleri her şeyi de yapmak zorundasın. Sezon sonunda bizim için yine elde var sıfır” (G13, Erkek, 57 yaşında, 42 dekar); “bu şirketler geniş alanlarda ekim yaptıkları için mühendisler her türlü planlamaya hâkimler. Verim fazla olur bakarsınız hemen fiyatlar aşağıya çekilir. Verim az olur fiyat yukarı çıkar. Yani biz bir şey anlamıyoruz” (G31, Erkek, 54 yaşında, 38 dekar) “... mühendislerin her söylediğini harfiyen yerine getiriyoruz gene de gerekli verimi alamayabiliyoruz. O zaman firmanın mühendisleri tarafından bahane hazır. Bütün eksiklikleri hemen bize yüklerler” (G28, Erkek, 44 yaşında, 33 dekar).

Yapılan derinlemesine mülakatlar, köylü çiftçilerin arazilerine büyük tarım kartelleri tarafından sözleşme yolu ile el konulduğunu ve köylü çiftçilerin pratikte mülksüzleştirilerek kendi topraklarında “bağımlı işçi”ye (Günaydın 2003, 145) dönüştürüldüğünü göstermektedir. Burada aynı zamanda “zapt ile birikimin temel aracı olarak borç tuzağının yayılmasını sağlayan derin süreç işlemektedir (Harvey 2007, 37)

Yapılan sözleşmeler hem ekonomik anlamda hem de hukuki anlamda bir borçluluk ilişkisi yaratırken bu borç aynı zamanda taraflar arasındaki sözleşmelerden kaynaklanan hukuki yükümlülükleri de kapsamaktadır. Oysa farklı sebeplerle sezonun kötü geçmesi durumunda küresel şirketler için bir bağlayıcılık yoktur. Dolayısıyla eğer “ayaktakımı”nın koşulları kötüleşirse, bunun nedeni, onların, eğitim yoluyla kendi insani sermayelerini geliştirmek için gereken kişisel ve kültürel sağduyudan yoksun olmaları ve protestan iş ahlakını edinmede, iş disiplini ve esnekliğe uymada başarısız olmalarıdır (Harvey 2007, 34). Boratav’da (2007, 9) S. Amin’e atıfla, bugünün 3 milyar köylüsünün pazara sunduğu ürünlerin, 30 milyon modern çiftçi tarafından üretilebileceği düşüncesinin, toprakların bir bölümünün köylünün elinden alınarak kapitalist çiftçilere transfer edilebileceğine ilişkin olasılığı ortaya çıkardığını vurgular. Dolayısıyla kapitalist sermaye için, üçüncü dünya ülkelerinde tarımsal arazilerde sınırsız metalaşmanın, yani yabancı sermaye için de alım-satım serbestisinin sağlanması önemlidir. Bu noktada küresel şirketlerle üretim sözleşmesi yapan her köylü sözleşmeyle borçlandırılarak, işçileştirilerek bir meta haline getirilmektedir ve doğrudan ekonomik figürler üzerinden pazarın mantığına bağımlı kılınmaktadırlar. Geline bu nokta Marx’ı kanıtlar niteliktedir. “Toprağı

gerçekten işleyenler, bir kapitalist tarafından, tarımla yalnızca sermayenin özel bir sömürü alanı olarak, özel bir üretim dalındaki sermayesi için bir yatırım olarak uğraşan bir kapitalist çiftçi tarafından istihdam edilen ücretli işçilerdir” (Marx 1978, 653).

Borç Batağı ve Tefecilik: Borçluluk Ağının Son Ayağı

Kapitalizmi yeniden yapılanmaya götüren koşullar genel toplumsal gerçekliğin farklı boyutlarıyla yeniden üretilmesine sebebiyet vermektedir ki bunun yansımaları köylünün üretim süreçlerinde ve bu süreçlere bağlı olarak ortaya çıkan dinamiklerde gözlemleyebilmek mümkündür. Çünkü yaşanan dönüşümler gelinen noktada sermayenin egemenliğinin ve tarımda mülksüzleşme eğiliminin arttığı bir döneme işaret ederken köylü çiftçiler gün geçtikçe piyasa ekonomisi içine gömülmektedirler. Bu durum onların para ekonomisine bağımlı kalmaları sonucunu doğururken gün geçtikçe de yoksullaşmaktadırlar (Öztürk 2009, 174). Dolayısıyla piyasanın mantığı içerisinde üretim yapmakta zorlanan ya da üretim yapabilmek için borç sarmalına giren köylü çiftçiler sonuçta kronik borçluluk döngüsüne girmektedirler. Piyasa dinamiklerinin ürettiği borçlanma mekanizmalarını devreye sokmadığı durumlarda ise enformel borçlanma mekanizmalarını devreye sokmaktadırlar. Bu noktada sürece dâhil olan mekanizmaların en yıkıcı olanı ise tefecilikle ilgilidir. Son yıllarda tefeciden borç alan köylü çiftçilerin sayısının fazla olduğu söylemlerine “... bu köylerde tefeciye düşenlerin olduğunu duyuyoruz. Ama kişiye de bu konular sorulmuyor tabii” (G01, Erkek, 47 yaşında, 38 dekar); “... adam piyasaya o kadar çok borçlanmış ki işini yürütmek için tefeciden borç almak zorunda kalmış” (G17, Erkek, 45 yaşında, 37 dekar); “... Allah düşürmesin hepimizin çoluğu çocuğu var. Ama piyasa da adamı öyle bir boğuyor ki başka çıkış yolu bırakmıyor; ne yaparsın?” (G10, Erkek, 53 yaşında, 42 dekar) biçiminde yansımış durumda.

Açıktır ki biriken tüketen ve borçlanma ağlarına eklenerek borçlanan köylü çiftçiler yerel tüccarlara da borçlanırken, ürününü hasattan önce yitirmektedir. Ancak bu "geleneksel" yöntem, bazı yörelerde "tefecilere borçlanma" biçimine dönüşmektedir. Bu yolun sonu, köylünün tarım aletlerinden başlayarak hayvan ve sonunda toprağını, yani üretim araçlarını satmasına kadar dayanmaktadır (Günaydın 2003,148) Hemen belirtmeli ki köylü çiftçiler arasında tefeciden borç almak kolektif yapı içinde büyük bir “ayıp”a karşılık geldiği için genellikle bu duruma düşenler ile doğrudan görüşülememektedir. Bu gibi durumlara ilişkin bilgiler genellikle ikincil kaynaklardan öğrenilmektedir.

Sonuç

Dünya da son yarım yüzyıla damgasını vurur bir nitelikte neoliberal küreselleşme ile yapısal bir dönüşüm sürecine girilirken ulus-üstü kuruluşlar, çok uluslu şirketler ve ulus-devletler bu dönüşümün baş aktörleri niteliğindedirler. Belirtilen yapısal dönüşüm sürecinde, ellerinde bulundurdukları güçle ulus-üstü kuruluşların düzenleyici etkisini kullanan çok uluslu şirketler ve merkez kapitalist devletler, küresel sermaye lehine yapılan düzenlemelere sanayileşmekte olan ülkeleri yapısal uyum programlarına eklenmektedirler. Böylelikle sermaye dolaşımının önündeki engeller kaldırılmakta, kamu harcamaları kısılmakta ve kamu kurumlarının tasfiyesine dönük bu politikalarla neoliberalizm hakim paradigma haline getirilmektedir. 24 Ocak 1980 ekonomik kararları ile neoliberal politikaların Türkiye’de de uygulanmasına dönük adımlar atılmışken bu tarih Türkiye için yapısal dönüşümlerin başladığını ifade eden bir dönüm noktasıdır. Aslında bu tarih ve alınan kararlar dış politika açısından da Türkiye’nin dünyadaki dönüşümlerin dışında kalmayacağını ifade niteliğindedir.

Neoliberal politikalara uyarlanma süreci Türkiye tarımı ve köylü çiftçiler için zor bir süreci başlatmıştır. Yapısal dönüşümleri içeren bu süreçte yapısal uyum programlarının ve imzalanan

uluslararası anlaşmaların bir gereği olarak koruyucu ve düzenleyici devlet tavrı değiştirilmiştir. Özellikle tarımsal KİT’lerin tasfiye edilmesi, kamu bankalarının özelleştirilmesi ya da yapısının dönüştürülmesi, destekleme rejiminin değişmesi köylü çiftçileri korunaksız hale getirirken tarımsal üretimde piyasa koşulları egemen hale gelmiştir. Ek olarak (neoliberal modelin finansal boyutu yerel ekonomilerle birlikte küresel ekonomiyi de son derece kırılgan hale getirmişken) art arda gelen mali krizler piyasa koşullarında köylü çiftçileri daha da yoksullaştırmış ve bir üretim sarmalına düşmelerine sebebiyet vermiştir.

Bu koşullarda üretim yapmak zorunda olan köylü çiftçiler, kendilerine has ahlak anlayışlarıyla -özellikle 1980’den önce tarımsal üretime eklenmiş ve 1980 baz alındığında bu yıl sonrasında tarımsal üretimde birinci kuşağı temsil edenler- üretimden hemen kopmamışlar ancak girdi maliyetlerinin artmasına bağlı olarak bu girdi maliyetlerini karşılayabilme adına borçlanarak üretim yapmak zorunda kalmışlardır.

Finans kapitalin şekillendirdiği alanda “faiz” mekanizması üzerinden işleyen borçlanma döngüsü, banka kredileri ile başlamakta sonrasında ise yerel esnaf ve tüccarlardan, tefecilere kadar uzanan bir ağa ve örüntüye dönüşmektedir. Köylü çiftçilerin borçlanma ağı içerisine düşmeleri, onların tüm zorluklara rağmen ısrarcı bir şekilde üretimde kalma isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu kuşağın görece olarak üretimde kalma ısrarına rağmen sonraki kuşakların hızlı bir şekilde kırdan tasfiye olduğu ve gelinen noktada ekilebilir nitelikte binlerce dekar tarım arazisinin boş kaldığı görülmektedir.

Israrlı bir şekilde üretim süreci içinde kalan köylü çiftçiler, mevcut koşullarda üretim yapabilmelerini sağlayacak nakde ulaşabilmek için ilk olarak -önceki paragrafta da ifade edildiği gibi- banka kredisine başvurmuşlardır. Artık devlet desteği görece olarak kalktığı için piyasa faizi üzerinden kredi borçlanmasına giren köylü çiftçiler bu borçlarını ödeme güçlüğü çektiklerinde ya da ödeyemediklerinde onlar için daha önce başlamış olan neoliberalizmin fiili krizi açığa çıkmaktadır. Alacaklı-borçlu ilişkisi formel yollardan bir tahakküm ilişkisi yarattığı için köylü çiftçiler bir başka bankadan kredi çekerek borcunu kapatma yoluna gitmektedirler. Başka bir anlatımla borcu borçla kapatırlarken sömürü ve tahakküm mekanizması çaprazlanarak şiddetlenmektedir. Ancak devam eden üretim sezonu köylü çiftçilerin tekrar borçlanmasını gerektirmektedir. Bu şekilde üretim yapma kendine özgü bir rasyonaliteye dönüşürken süreç toprak mülkiyetinin zaptını beraberinde getirmektedir.

Unutulmamalı ki bankalar, finansal sistem içinde borçlandırmanın sosyal nesnesi olan parayı sağlayabilir ve bu da kredi mekanizmasıyla işler. Neoliberal finans sisteminin vaat ettiği ekonomik kazanımları gerçekleşmeyince ödemeler dengesi bozulur. Ve sözleşmeye dayalı borcun tanımladığı çerçevenin dışına çıkıldığı iddia edilerek köylü çiftçilere “suçlu” olduklarına ilişkin mesaj formel yolla iletilir. Karşılıklı rızaya dayalı olduğu iddia edilen kredi kurmacası taraflardan birinin müdahalesi ile bozulur. Süreç icra takibi yolu ile mülksüzleştirmeye doğru evrilir.

Üretim içinde kalarak borçlanma döngüsü köylü çiftçileri, Türkiye’ye özgü çarpık kapitalizmin dişlileri arasında -bankacılık dışında- bir başka borçlanma ağına doğru itmektedir. Bu ağda köylü çiftçiler üretim girdisi olan gübre, ilaç, tohum gibi ihtiyaçlarını karşılamak için yerel tüccar ile bir borçluluk ilişkisi kurmaktadır. Köylü çiftçiler tarımsal KİT’ler aracılığıyla sağlanan girdi desteğinin görece olarak sonlanmasıyla, girdi desteğini yerel tüccarlardan karşılama yoluna gitmektedir. Ancak bu durumda girdi maliyetleri karşılığında ürününü tüccara onun uygun gördüğü fiyat üzerinden satmak zorunda kalmakta üstelik gübre, tohum, ilaç gibi girdilerin parasını tarımsal girdileri aldığı zamanın fiyatları üzerinden değil de borcunu ödediği zamanın fiyatları üzerinden karşılamaktadır. Yerel sermaye sahibi tüccar bir el koyma stratejisi

olarak önce köylü çiftçileri cesaretlendirir. Sonrasında ise borçlarına sadık kalmaları için asimetrik bir ahlaki baskı uygular. Bu süreçte alacaklı ile borçlu arasında bir güç ilişkisi zaten oluşmuştur. Bu borç ağının tamamlayıcı ayağını ise yerel esnaflar oluşturmaktadır. Yerel esnaflarla girilen borçluluk ilişkisi genellikle “sabit sermaye” girdileri üzerindedir. Üretim için gerekli olan tarım ekipmanları genellikle yerel esnaftan sağlanabilmektedir. Ancak tarım ekipmanları sürekli bir maliyet girdisi oluşturmamaktadır. Ancak burada “traktör” çok önemli bir figürdür. Traktör yüksek maliyetli bir ekipman olmasına rağmen sıklıkla değiştirildiği dikkati çekmektedir. Yine paradoksal bir şekilde traktörün sık değiştirilen bir ekipman olmasının arkasında yatan neden onun yüksek fiyatıdır. Köylü çiftçiler borcunu ödeyemediği sezonlarda değerinin yüksek olması nedeniyle borcunu traktörünü satarak kapatmakta yeni üretim sezonuna girerken borçlanarak tekrar traktör almaktadır. Açıktır ki stratejik bir programlama olan borçluluk bir takım tercihleri dayatır ve mümkün olana el koymayı getirir. Görünen o ki köylü çiftçilerin hayatları kendi denetimlerinden çıkmıştır.

Kronik bir borçluluk hali ve borcun iktidarı etkili bir kontrol ile köylü çiftçileri borçluluk örüntüsündeki son ağa olan tefecilerle borç ilişkisine girmeye itmektir. Bu durumda borç ödemesi hiç bitmeyecek bir döngüye girmektedir ve adeta borca zincirlenmektedir.

Birkaç kelime ile sonuç: Borçlan(dır)ma, üretimden çekilme, tasfiye, el koyma ve mülksüzleştirme.

BİBLİYOGRAFYA

- Adalı C. 1997, *Günümüz Kapitalizmi ve Devleti Üzerine*. İstanbul.
- Anderson S. 2004, “IMF ve Dünya Bankası’nın Kozmetik Makyajları”. *Küreselleşmenin Tiranlığı, Ne, Niçin Nasıl?* İstanbul.
- Amin S. 2003, “World Poverty, Pauperization & Capital Accumulation”. *Monthly Review* 55, doi:10.14452/MR-055-05-2003-09_1
- Arı A. 2006, “Türkiye Tarımının Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunları”. *Çalışma ve Toplum* 9, 61-81.
- Aydın Z. 2001, “Tarım Üreticisi Yapısal Uyum Politikaları Kısıkaçı Altında”. *Ekonomi Dergisi* 18, 6-12.
- Aysu A. 2002, *1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma(ma):Tarlardan Sofraya Tarım*. İstanbul.
- Aysu A. 2008, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*. İstanbul.
- Aysu A. 2009, “Piyasa ve Küçük Köylülük”. *Mülkiye Dergisi* 262, 223-235.
- Bauman Z. 1999, *Çalışma Tüketim ve Yeni Yoksullar*. İstanbul.
- Bauman Z. 2000, *Siyaset Arayışı*. İstanbul.
- Bauman Z. 2005, *Bireyselleşmiş Toplum*. İstanbul.
- Boratav K. 2007, “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”. *Mülkiye Dergisi* 262, 9-23.
- Çelik A. 2004, “AB Ülkeleri ve Türkiye’de Gelir Eşitsizliği: Piyasa Dağılımı-Yeniden Dağılım”. *Çalışma ve Toplum* 3, 53-91.
- Castel R. 2004, *Sosyal Güvensizlik*. İstanbul.
- Chomsky N. 2001, *Sömürgecilikten Küreselleşmeye*. Ankara.
- Dikmen A. A. 2000, “Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi”. *Toplum ve Bilim*, 86/3, 281-302.
- Emre E. 2003, “Yeniden Yapılanma Sürecinde Türkiye’de Tarım: Söylem ve Gerçek”. *Özgür Üniversite Forumu* 22, 155-172.
- Erdut Z. 2004, “Liberal Ekonomi Politikaları ve Sosyal Politika”. *Çalışma ve Toplum* 2, 11-37.
- Foucault M. 2015, *Biyopolitikanın Doğuşu*. İstanbul.
- Fox J. 2002, *Chomsky ve Küreselleşme*. İstanbul.
- Giddens A. 1998, *Modernliğin Sonuçları*. İstanbul.
- Giddens A. 2000, *Elimizden Kaçıp Giden Dünya, Küreselleşme Hayatımızı Nasıl Şekillendiriyor*. İstanbul.
- George S. 1977, *How the Other Half Dies: The Real Season for World Hunger*. Newyork.
- Goffman E. 2018, *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. Ankara.
- Grefffi S. 1994, “The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks”. Eds. G. Greffi & M. Korzeniewicz, *Commodity Chains and Global*

- Capitalism*. Praeger, Westport, CT, Chapter 5.
- Greff G. 1999, “A Commodity Chains Framework for Analyzing Global Industries”. Eds. M. Angel & E. Harigittai, *Amerikan Behavioral Scientist’in* ‘Mapping the Global web,’ özel sayısına sunulan yazı. Princeton University.
- Gül S. S. 2006, *Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa, Yeni Liberalizm ve Muhafazakârlık Kısacasında Refah Devleti*. Ankara.
- Gülçubuk B. 2002, “Küreselleşme ve Küreselleşmenin Türkiye’nin Tarım Politikasına Yansımaları”. *Mülkiye Dergisi* 236, 9-112.
- Günaydın G. 2003, “‘Küreselleşen’ Piyasa, Yoksullaşan Köylü”. *Özgür Üniversite Forumu* 22, 128-155.
- Günaydın G. 2009, “Türkiye Tarım Politikalarında ‘Yapısal Uyum’: 2000’li Yıllar”. *Mülkiye Dergisi* 262, 175-221.
- Gündoğan N. 2007, *Yoksulluğun Değişen Yüzü Çalışan Yoksullar*. Eskişehir.
- Hall S. 2014, “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik”. *Mülkiye Dergisi* 38, 133-150.
- Harvey D. 2007, “Neoliberalism as Creative Destruction”. <http://www.jstor.org/stable/25097888>, Sage Publications.
- Hirst P. & Thompson G. 2000, *Küreselleşme Sorgulanıyor*. Ankara.
- Hobsbawm E. 2008, *Küreselleşme Demokrasi ve Terörizm*. İstanbul.
- Işık O. & Pınarcıoğlu M. 2001, *Nöbetleşe Yoksulluk-Sultanbeyli Örneği*. İstanbul.
- İnsel A. 2004, *Neo Liberalizm: Hegemonyanın Yeni Dili*. İstanbul.
- Kart E. 2015, “Other Faces of Being an ‘Indepted Worker’ in Subcontracted Employment Relationships: Stigmatization, Vulnerability”. *Acquittal, Eurasian Journal of Antropology* 6/2, 53-64.
- Kazgan G. 1999, “1980’lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme”. Eds. Oya Baydar, *75 Yıldan Köyden Şehirlere*. İstanbul, 31-36.
- Kazgan G. 2002, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul.
- Kazgan G. 2013, *Tarım ve Gelişme*. İstanbul.
- Kepek Y. & Yentürk N. 1994, *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul.
- Koray M. 2001, “Küreselleşme Süreci ve Ulus Devlet, Ekonomi, Siyaset Tartışmaları”. *Küreselleşme ve Ulus Devlet*. Yıldız Teknik Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul.
- Koray M. 2005, “‘Reel’ Küreselleşme veya Küreselleşmenin Realitesi”. *Çalışma ve Toplum* 7, 11-46.
- Köse H. Ö. 2003, “Küreselleşme Sürecinde Devletin Yapısal ve İşlevsel Dönüşümü”. *Sayıştay Dergisi* 49, 3-46.
- Lazzarato M. 2014, *Borçlandırılmış İnsanın İmali Neoliberal Bir Durum Üzerine Deneme*. İstanbul.
- Lazzarato M. 2015a, *Borçla Yönetmek*. İstanbul.
- Lazzarato M. 2015b, *Göstergeler ve Makineler*. İstanbul.
- Marx K. 1978, *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi III. Cilt*. Ankara.
- McGovan F. 1999, “Globalization in Hard Times: Contention in the Academy and Beyond”. Eds. G. Ritzer, *The Blackwell Companion to Globalization*. Malden
- McMichel P. 1996, *Development and Social Change: A Global Perspective*. California.
- Negri A. & Hardt. M. 2013, *Duyuru*. İstanbul.
- Özbudun S. 2006, *Türkiye Kırsalı Yoksullaşırken... Niçin Dikkulak Oldum*. Ankara.
- Oyan O. 2001, “IMF-DB Yaklaşımı Tarımı Bitirir”. *Ekonomik Forum Dergisi* 5, 32-35.
- Özsuca Ş. T. 2003, “Yapısal Uyum, Küresel Bütünleşme ve Refah Devleti”. *Kamu-İş* 7, 1-12.
- Öztürk Ş. 2009, “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Küçük Meta Üretimi”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9, 173-187.
- Şaylan G. 2003, *Değişim, Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*. Ankara.
- Şenkal A. 2005, *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*. İstanbul.
- Şenses F. 2004, “Neo-liberal Küreselleşme Kalkınma için Bir Fırsat mı, Engel mi?”. Ankara: ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi, Working Papers in Economics, No:04/09.
- Sklair L. 1994, “Capitalism and Development in Global Perspective”. Eds. L. Sklair, *Capitalism and Development*. Routledge, London.
- Stiglitz J. E. 2002, *Küreselleşme Büyük Hayal Kırıklığı*. İstanbul.
- Tokatlıoğlu M. Y. 2005, *Küreselleşme ve Kamu Hizmetleri*. İstanbul.
- TUİK. 2021, *Veri Portalı*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuculari-2020-3721>.
- Toye J. 2009, “Keynes’in Kalkınma İktisadı İçin Önemi”. Eds, F. Şenses, *Neoliberal Küreselleşme ve Kalkınma*. Ankara.

- Vandana S. 1997, "The Threat of the Globalization of Agriculture". <http://www.hartford-hwp.com/archives/25a/007.html>
- Yeats A. J. 1998, "Just How Big is Global Production Sharing?". <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450>.
- Wolff P. 1987, *Stabilization Policy and Structural Adjustment in Turkey: 1980-85*. Berlin.
- Yeldan E. 2002, "Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler". *Praksis* 7, 19-35.
- Yılmaz G. 2001, "DTÖ'nün Son Raundu ve Tarım". <http://www.antimai.org/mkl/gy01tarimvk.htm>,
- Yiğit E. & Demiriz G. 2013, "Paraya Takla Attırmak': Türkiye'de Kıym Piyasalaşan Yapısı ve Yoksulluk Halleri". Eds. M Tuna, *Ulusal Sosyoloji Kongresi Bildir Kitabı II*. Muğla, 417-434.
- Zengingönül O. 2004, *Küreselleşme: Yoksulluk, Gelişmişlik ve İşgücü Piyasaları Ekseninde*. Ankara.